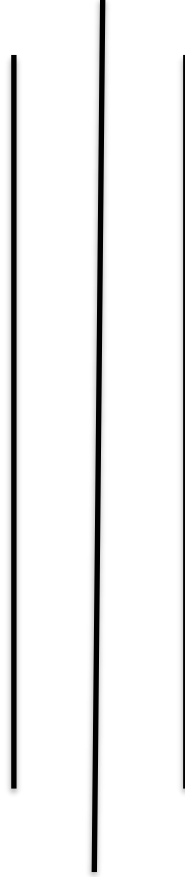

नेपालको वर्तमान आर्थिक स्थितिपत्र

वैशाख २०८३

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

विषयसूची

भूमिका	ii
अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा नेपालको स्थिति	१
आर्थिक वृद्धि तथा उत्पादन संरचना	३
बचत तथा लगानी	५
राजस्व परिचालन	६
बजेट र खर्च संरचना	७
सार्वजनिक ऋण	८
वित्तीय सङ्घीयता	९
वैदेशिक सहायता	९
सार्वजनिक संस्थान	१०
मुद्रास्फीति र विनिमयदर	१०
वित्तीय क्षेत्र	११
बाह्य क्षेत्र	१४
पूर्वाधार विकास	१५
शिक्षा र स्वास्थ्य	१६
जलवायु परिवर्तनको प्रभाव	१७
गरिबी, बेरोजगारी र असमानता	१८
आर्थिक रूपान्तरणका अवसरहरू	१९
आर्थिक रूपान्तरणका संवाहक क्षेत्र	२०

भूमिका

नेपाल स्रोत, सम्भावना र सदिच्छामा समृद्ध भएर पनि सोच, संकल्प र शासकीय सदाचारको संकटले गर्दा समुन्नत हुन सकेन। नेपालले राजनीतिक क्रान्तिका कैयन चरण त पार गर्‍यो, तर समग्र अर्थ-राजनीतिक संरचनाको सार्थक रूपान्तरणको मार्ग भने अपूर्ण रहयो। बद्धमूल सामाजिक विभेद, दुर्बल शासन र शासकीय अस्थिरताका कारण मुलुकले अपेक्षित गति लिन सकेन। फलतः जनसांख्यिक दृष्टिले प्रचुर सम्भावना रहेको समयमा नवयुवा पुस्तामा चुलिंदै गएको असन्तुष्टि, क्षोभ र रोष अदम्य विद्रोहमा परिणत भयो।

विद्रोहजन्य विनिर्माणको जगमा अब नवीन सोचको पथचित्र बनाउनु छ। साझा संकल्पका साथ फेरि उठ्ने दृढ अठोट गर्नुछ। नेपाली जनताको सकारात्मक सामाजिक पुँजीलाई सही नियत, नीति र कार्ययोजनाका साथ समुन्नतिको यात्रामा अगाडि बढ्नु अहिलेको प्राथमिकता हो। २०८२ फागुन २१ को निर्वाचनले यसै प्राथमिकतालाई आत्मसात् गर्दै विपुल मतादेशका साथ वर्तमान सरकारलाई जिम्मेवारी हस्तान्तरण गरेको छ।

नेपालको अर्थ-राजनीतिक संकटको जरो विकृत प्रोत्साहन संरचनामा निहित छ। महँगो चुनाव, अपारदर्शी चन्दा संकलन र बोझिलो दलीय संरचनाले राजनीतिलाई सेवा होइन, पेशा र लगानीको माध्यममा रूपान्तरण गरेको थियो। फलस्वरूप नीतिगत भ्रष्टाचार, लेनदेन र आसेपासे पुँजीवाद फस्टायो। उद्यमशीलता, प्रतिस्पर्धा र नवप्रवर्तनमार्फत आर्थिक वृद्धि हुनुको सट्टा, लाइसेन्स, ठेक्का र नियमनमार्फत हुने असुलीधन्दा राज्य-बजार सम्बन्धको विशेषता बन्न पुग्यो। यसले सक्षम उद्यमी र नयाँ प्रवेशकर्तालाई निरुत्साहित गर्दै अर्थतन्त्रलाई मूल्य सिर्जना भन्दा पहुँच-आधारित संरचनातर्फ उन्मुख गरायो।

राज्य र बजारको भूमिकाबारे गहिरो वैचारिक अन्याय कायम रह्यो। कहिले सर्वशक्तिमान राज्यको भ्रम, कहिले बजारप्रति अति विश्वास- यी दुई चरमबीच नीतिगत अस्थिरता देखियो। बजारलाई स्व-नियमित मान्ने दृष्टिकोणका कारण प्रतिस्पर्धा नीति, उपभोक्ता संरक्षण, पर्यावरणीय नियमन र सामाजिक सुरक्षाजस्ता आवश्यक संस्थागत संरचनाहरू सुदृढ हुन सकेनन्। अर्कोतर्फ, निजी क्षेत्रप्रति अविश्वास र वितरणमुखी अतिवादले उत्पादन, लगानी र उत्पादकत्व वृद्धिलाई प्राथमिकतामा राख्न सकेन। परिणामतः न त बजार गतिशील बन्यो, न त राज्य संरचना उत्तरदायी बन्न सक्यो। सक्षम, नियममा आधारित र पूर्वानुमेय वातावरणको अभावमा निजी क्षेत्रले सुरक्षित र विश्वसनीय आधार पाउन सकेन। निजी सम्पत्तिको सुरक्षा, करार कार्यान्वयन र नियामकीय स्थिरता सुनिश्चित गर्न राज्य असफल हुँदा लगानी आकर्षित हुन सकेन र अर्थतन्त्र अनुत्पादक चक्रमा फस्यो।

त्यसैगरी सामाजिक सुरक्षा तथा वितरणमुखी कार्यक्रमहरू दीर्घकालीन वित्तीय दायित्वको यथार्थ मूल्याङ्कनबिना विस्तार गरिँदा अन्तर-पुस्ता समतामा चुनौती थपियो। समता सुनिश्चित गर्ने नाममा प्रभावकारी कार्यान्वयनबिना गरिएका प्रयासले न त असमानता घटाए, न त उत्पादन क्षमता विस्तार गर्न सके। जनसांख्यिक लाभांशको प्रभावकारी उपयोग हुन नसक्दा वैदेशिक रोजगारी, रेमिटेन्स-निर्भरता र सीमित घरेलु रोजगारी सिर्जना अर्थतन्त्रको चरित्र बनेको छ। विकासलाई खर्च-केन्द्रित दृष्टिकोणबाट हेर्ने प्रवृत्तिका कारण “के, कसका लागि र कसरी विकास?” भन्ने आधारभूत प्रश्नहरूमा पर्याप्त स्पष्टता र जवाफदेहिता स्थापित हुन सकेन। तसर्थ नेपालको मुख्य चुनौती स्रोतको

अभाव मात्र होइन, अवधारणागत अस्पष्टता, संस्थागत कमजोरी र फितलो कार्यान्वयन समेत हो। निजी उद्यमशीलताको अभाव होइन, बरु उद्यमशीलतालाई दण्डित गर्ने नीतिगत तथा संस्थागत संरचना नै बाधक बनेको छ।

यस्तो अवस्थाबाट बाहिर निस्कन निरपेक्ष उदारीकरण पर्याप्त छैन। अब आवश्यक छ बृहत् संरचनात्मक सुधार-जसले प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन गर्छ, नवप्रवर्तन र प्रविधि आत्मसात् गर्छ, नयाँ उद्यमीलाई प्रवेशको अवसर दिन्छ र अर्थतन्त्रलाई 'रेन्ट-सिक्रिड' बाट उन्नत रोजगारी-केन्द्रित दिगो वृद्धितर्फ रूपान्तरण गर्छ।

मुलुकको अर्थतन्त्र पुनर्संरचना र स्तरोन्नतिको चरणमा प्रवेश गरेको छ। नेपालको अर्थ-राजनीतिले नयाँ मोड लिंदै गर्दा नीतिगत सुधार, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा गुणस्तरीय परिवर्तन, आर्थिक पारदर्शिता तथा सुशासनलाई उच्च प्राथमिकता दिइएको छ। दशकौंदेखि जकडिएका संरचनात्मक कमजोरीलाई चिर्दै सुसंस्कृत र समृद्ध समाज निर्माण दृढताका साथ गरिनेछ।

यस सन्दर्भमा, राष्ट्रको विद्यमान आर्थिक, सामाजिक तथा शासकीय अवस्थाको यथार्थपरक चित्रण गर्दै आगामी कार्यदिशा निर्धारणमा सहयोग पुगोस् भन्ने उद्देश्यले यो स्थितिपत्र तयार गरिएको हो।¹ यस पत्रले वर्तमान अवसर र चुनौतीहरूको स्पष्ट पहिचान गर्दै नीतिगत सुधार, सुशासन सुदृढीकरण तथा दिगो आर्थिक रूपान्तरणका लागि आवश्यक मार्गचित्र कोर्न बलियो आधार प्रदान गर्ने विश्वास लिएका छौं।

डा. स्वर्णिम वाग्ले

अर्थमन्त्री

---

¹ वि.सं. २०८२ चैत्र १३ गते पदवहाली गरेको दिन अर्थतन्त्रको स्थितिपत्र तयार गर्ने निर्णयानुसार प्रारम्भिक मस्यौदा चैत्र १९ मा बुझाइएको। सो पश्चात, केही तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्दा स्थितिपत्रको प्रकाशन मिति वैशाख १, २०८३ रहेको।

अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा नेपालको स्थिति

१. पछिल्लो समयको विश्व भू-राजनीतिक तनाव र विशेषगरी मध्यपूर्वको बढ्दो द्वन्द्वले नेपालको अर्थतन्त्रमा बहुआयामिक चुनौतीहरू थप्ने देखिएको छ। पश्चिम एसियाका १५ मुलुकमा कार्यरत करिब १७.५ लाख नेपाली कामदार र कुल विप्रेषण (रेमिट्यान्स) को ३७.४ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको यस क्षेत्रको अस्थिरताले वैदेशिक रोजगारी र विदेशी मुद्रा सञ्चितीमा प्रत्यक्ष जोखिम निम्त्याएको छ। द्वन्द्वका कारण आपूर्ति शृङ्खलामा अवरोध आउँदा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा कच्चा तेलको मूल्य एक महिनामै करिब ६० प्रतिशतले वृद्धि भई आन्तरिक मूल्यमा समेत चाप परिसकेको छ। यसका साथै रासायनिक मलमा निर्भर नेपाली अर्थतन्त्रलाई यसले थप प्रभावित तुल्याउने देखिन्छ। यस क्षेत्रबाट हुने वस्तु व्यापार (निर्यात २% र आयात ५%) र पर्यटक आगमन (१.५%) तुलनात्मक रूपमा कम देखिए तापनि, दोहा, दुबई र अबुधाबी जस्ता प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय ट्रान्जिटहरू प्रभावित हुँदा समग्र पर्यटन क्षेत्र र वैदेशिक व्यापारमा गम्भीर प्रतिकूल असर पर्ने जोखिम छ।
२. सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्ककारी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धमा नेपाल ग्रे-लिष्टमा परेको छ। वित्तीय कारबाही कार्यदल (FATF) ले २०८१ फागुन ९ देखि नेपाललाई ग्रे-लिष्ट (Jurisdiction Under Increased Monitoring) मा राखेसँगै अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा मुलुकको वित्तीय विश्वसनीयतामा प्रश्न उठेको छ। FATF ले औँल्याएका १६ वटा रणनीतिक क्षेत्रमा सुधारका लागि नीतिगत प्रबन्धहरू गरिए तापनि ती प्रावधानको अर्थपूर्ण कार्यान्वयन र नतिजामुखी प्रगति लक्ष्यअनुरूप हुन सकेको छैन। कानूनी र नीतिगत सुधार भए पनि ठोस नतिजा र प्रभावकारी कानूनी कारबाहीको अभावले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय नेपालको वित्तीय सुरक्षा र पारदर्शिताका प्रयासप्रति विश्वस्त हुन अझै बाँकी रहेको देखिन्छ, जसले गर्दा आगामी दिनमा वैदेशिक व्यापार, लगानी र अन्तर्राष्ट्रिय बैकिङ कारोबारमा थप अड्चन आउन सक्ने चुनौती रहेकोले सम्पत्ति शुद्धीकरणको कार्य प्रभावकारी रूपमा रोक्नु आवश्यक छ।
३. नेपाल अति कम विकसित मुलुक (LDC) बाट स्तरोन्नति हुने चरणमा रहे तापनि यसलाई दिगो बनाउने चुनौती छ। आगामी २४ नोभेम्बर २०२६ मा अतिकम विकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति हुन नेपाल योग्य छ। विकास यात्राको एउटा महत्वपूर्ण कोशेढुङ्गा भए तापनि यस स्तरोन्नतिलाई दिगो बनाउनु पर्नेछ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मापदण्ड अनुसार नेपालले मानव सम्पत्ति सूचकाङ्कमा ७७.५८ (न्यूनतम थ्रेसहोल्ड ६६) र आर्थिक एवं वातावरणीय जोखिम सूचकाङ्कमा २८.९६ (अधिकतम थ्रेसहोल्ड ३२) अङ्क प्राप्त गरी सुरक्षित स्थान बनाए पनि प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आयमा भने पछाडि छ। सन् २०२५ सम्ममा नेपालको प्रतिव्यक्ति आय केवल १,४०४ अमेरिकी डलर मात्र पुगुले छिमेकी मुलुकहरूको तुलनामा हाम्रो आर्थिक आधार कमजोर रहेको पुष्टि गर्छ। आर्थिक सामर्थ्य र आयस्तर विकासशील राष्ट्रको तहमा नपुगी स्तरोन्नति हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा प्राप्त ड्युटी-फ्री/कोटा-फ्री जस्ता सहूलियतहरू गुम्ने र सहूलियतपूर्ण वैदेशिक सहयोगमा कमी आउने जोखिम छ। अतः स्तरोन्नति पछिको अवस्थालाई व्यवस्थापन गर्न अर्थतन्त्रलाई थप प्रतिस्पर्धी, उत्पादनमुखी र उत्थानशील बनाउनु अबको आवश्यकता रहेको छ।

४. **दिगो विकास लक्ष्य (SDGs) हासिल गर्ने दिशामा अपेक्षित प्रगति हासिल गर्न सकिएको छैन।** सन् २०२२ सम्मको तथ्याङ्क हेर्दा निर्धारित लक्ष्यको केवल ४१.७ प्रतिशतमात्र प्रगति भएको छ भने अहिलेकै गतिमा अगाडि बढ्दा सन् २०३० सम्म कुल लक्ष्यको ६०.५ प्रतिशत मात्र प्रगति हुने प्रक्षेपण गरिएको छ। विशेष गरी आर्थिक वृद्धि र रोजगारीसँग जोडिएका सूचकहरूमा निकै कमजोर उपलब्धि देखिएको छ। बाँकी अवधिमा यी लक्ष्य पूर्ण रूपमा भेट्टाउन वार्षिक औसत ७ खर्ब ५५ अर्ब रुपैयाँ अतिरिक्त लगानी गर्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता औँल्याइएको छ।
५. **भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासनको पक्ष कमजोर छ।** ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनलले सन् २०२५ मा सार्वजनिक गरेको भ्रष्टाचार अनुभूति सूचकाङ्क (CPI) अनुसार नेपालले १०० पूर्णाङ्कमा केवल ३४ अङ्क मात्र प्राप्त गरेको छ, जसले मुलुकलाई विश्वका बढी भ्रष्टाचार हुने देशहरूको सूचीमा राखेको छ। कुल १८२ देशमध्ये नेपाल १०९औँ स्थानमा रहनुले सार्वजनिक क्षेत्रमा व्याप्त अनियमितता र यसलाई रोक्न राज्यका नियामक निकायहरूको कमजोर प्रभावकारितालाई देखाउँछ। यो स्थितिले मुलुकको विकास र वैदेशिक लगानीको वातावरणमा समेत नकारात्मक असर परिरहेको देखाउँछ। अतः सुशासनको प्रत्याभूति गर्न भ्रष्टाचार विरुद्ध शून्य सहनशीलता अपनाउँदै कानुनी र संरचनात्मक सुधार गर्नु पर्नेछ।
६. **मानव विकासका क्षेत्रमा क्रमिक सुधार भए तापनि प्राप्त उपलब्धि अझै सन्तोषप्रद छैनन्।** मानव विकास प्रतिवेदन, २०२५ अनुसार नेपालले मानव विकास सूचकाङ्कमा ०.६२२ अङ्क प्राप्त गर्दै विश्वका १९३ देशहरूमध्ये १४५औँ स्थान कायम गरेको छ। यसले नेपाल अझै पनि विकासोन्मुख चरणमै रहेको र छिमेकी तथा अन्य उदीयमान राष्ट्रहरूको तुलनामा पछाडि परेको देखाउँछ। विशेषगरी स्वास्थ्य सेवामा पहुँच, शिक्षाको गुणस्तर र प्रतिव्यक्ति आय जस्ता जीवनस्तरका आधारभूत आयामहरूमा व्यापक सुधारको खाँचो देखिएको छ।
७. **सार्वभौम साख मूल्याङ्कनमा सुधार गर्दै नेपालको साखलाई लगानीयोग्य श्रेणी (Investment Grade) मा लैजानु छ।** पछिल्लो साख मूल्याङ्कनले मुलुकको अर्थतन्त्रलाई अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय बजारमा औसत तर स्थिर स्तरमा स्थापित गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय रेटिङ एजेन्सी फिच रेटिङ्स (Fitch Ratings) ले सन् २०२५ मा गरेको मूल्याङ्कनमा नेपालले अघिल्लो वर्ष जस्तै 'BB-' स्कोर र 'स्थिर' (Stable) परिदृश्य कायम राखेको छ। यसको अर्थ नेपालको अर्थतन्त्र लगानीका लागि मध्यम जोखिमयुक्त (Speculative Grade) भए तापनि मुलुक आफ्नो ऋण दायित्व पूरा गर्न सक्षम छ र आर्थिक सूचकहरू सन्तुलित छन् भन्ने हो। यो रेटिङ नेपालका लागि एक सकारात्मक प्रस्थान विन्दु हो, जसले वैदेशिक लगानी भित्र्याउन र अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा वित्तीय विश्वसनीयता कायम गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ। तर, मुलुकलाई उच्च लगानीयोग्य श्रेणीमा पुऱ्याई वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न व्यापक आर्थिक सुधार, स्थायित्व, सुशासन र संरचनात्मक सुदृढीकरण गर्नु आवश्यक छ।

आर्थिक वृद्धि तथा उत्पादन संरचना

८. नेपालको आर्थिक वृद्धि तुलनात्मक रूपमा न्यून र अस्थिर रहेको छ। पछिल्लो एक दशकको अवधिमा वार्षिक औसत आर्थिक वृद्धि ४.२ प्रतिशत रहेको छ। यस अवधिमा नेपालको अर्थतन्त्र न्यूनतम २.४ प्रतिशतको सङ्कुचनदेखि अधिकतम ९.० प्रतिशतसम्मको विस्तार भएको छ। पछिल्ला वर्षहरूमा आर्थिक गतिविधि शिथिल रहँदा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा ४.६१ प्रतिशतले विस्तार भएको अर्थतन्त्र आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा ३.५ प्रतिशतले विस्तार हुने प्रक्षेपण रहेको छ। छिमेकी मुलुकहरूको अर्थतन्त्र विस्तारको तुलनामा नेपालको आर्थिक वृद्धि निकै सुस्त देखिन्छ।
९. अर्थतन्त्र कृषिबाट औद्योगिकीकरण नहुँदै (Premature de-industrialization) सेवा क्षेत्रतर्फ विस्तार भएको छ। अर्थतन्त्रमा उद्योग र कृषि क्षेत्रको योगदान खुम्चिदै जाँदा सेवा क्षेत्रको योगदान विस्तार हुँदै गएको छ। आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा कृषि क्षेत्रको योगदान २८.४ प्रतिशत रहेकोमा २०८१/८२ मा २५.२ प्रतिशत छ भने सेवा क्षेत्रको योगदान ५७.५ प्रतिशतबाट बढेर ६२.० प्रतिशत पुगेको छ। तर सोही अवधिमा उद्योग क्षेत्रको योगदान १४.१ प्रतिशतबाट सङ्कुचन भई १२.८ प्रतिशत कायम भएको छ। आय र उत्पादकत्व अभिवृद्धि उन्मुख हुने गरी संरचनात्मक परिवर्तन हुनु आवश्यक छ।
१०. अर्थतन्त्र परम्परागत कृषिमा आधारित रहेको छ। कुल जनसङ्ख्याको ६२.० प्रतिशतले प्रमुख पेशाको रूपमा अँगालेको कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदान २५.२ प्रतिशत रहेको छ। विगत एक दशकमा कृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धिदर ३.० प्रतिशत मात्र रहेको छ। कृषियोग्य भूमिको उत्पादकत्व समेत दक्षिण एसियाली मुलुकहरूको औसत भन्दा न्यून (मेट्रिक टन प्रति हेक्टर-धान ४.१९, गहुँ ३.००, मकै ३.४६) छ। विगत एक दशकमा कृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धिदर ३.० प्रतिशत मात्र रहेको छ। कृषिको आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण गरी उत्पादकत्व अभिवृद्धि गरिनु पर्नेछ।
११. उत्पादनमूलक उद्योगको अवस्था कमजोर रहेको छ। विगत एक दशकमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उत्पादनमूलक औद्योगिक क्षेत्रको योगदान औसत ५.४ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यस अवधिमा समग्र अर्थतन्त्र औसत ४.२ प्रतिशतले विस्तार हुँदा उत्पादनमूलक उद्योगको विस्तार औसत २.९ प्रतिशतले मात्र भएको छ। लगानीको अपर्याप्तता, आयातीत कच्चा पदार्थमाथिको उच्च निर्भरता, नवप्रवर्तन तथा उन्नत प्रविधिको न्यून अवलम्बन र उच्च उत्पादन लागत जस्ता कारणले गर्दा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता कमजोर भई मुलुकको औद्योगिकीकरणको अवस्था कमजोर रहेको छ।
१२. पछिल्लो दशकमा विद्युत उत्पादनमा उल्लेख्य उपलब्धी हासिल भएको छ। विद्युत उत्पादन प्रारम्भ भए यता एक शताब्दीको अवधिमा (२०६८ असारसम्म) ६९७.८५ मेगावाट विद्युत जडित क्षमता रहेकोमा तत्पश्चातको छोटो अवधिमा नै करिब ६ गुणाले वृद्धि भई २०८२ फागुन मसान्तमा यस्तो क्षमता ४,१०५ मेगावाट पुगेको छ। धेरै जलविद्युत आयोजनाहरू निर्माणाधीन रहेका छन्। नेपाल अहिले विद्युत खुद निर्यात गर्न सक्ने भएको छ; तर सुख्खा यामका लागि आयातबाट विद्युत खपतको माग पूरा गर्नुपरेको छ। प्रसारण लाइनको पहुँच र क्षमता विस्तार हुन नसक्दा निजी उत्पादनको विद्युत उपभोक्ता सम्म पुऱ्याउने चुनौती कायमै

छ। त्यसैगरी, विद्युत उपभोग बढाउने र माग तथा आपूर्तिको सन्तुलन मिलाउँदै ऊर्जा सुरक्षा कायम राख्न जलाशययुक्त आयोजना एवं सौर्य ऊर्जा उत्पादनमा प्राथमिकता दिनुपर्ने स्थिति छ।

१३. सेवा क्षेत्रको विस्तार भएपनि मर्यादित रोजगारीका अवसरहरू पर्याप्त मात्रामा सिर्जना हुन सकेको छैन। सेवा क्षेत्रको विस्तार खासगरी व्यापार, आवास, सार्वजनिक प्रशासन, र परम्परागत वित्तीय सेवामा केन्द्रित छ। उच्च मूल्य अभिवृद्धि गर्ने सूचना प्रविधि, ज्ञानमा आधारित सेवा र नवप्रवर्तनात्मक सेवा क्षेत्रको विकास र विस्तार अपेक्षाकृत कमजोर छ। कृत्रिम बुद्धिकता, रोबोटिक्स, डाटा सेन्टर, डिजिटल प्रविधि लगायतका आधुनिक सेवा क्षेत्रको विस्तार गरी सिपयुक्त रोजगारी सहित प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्र निर्माण गर्नुपर्ने छ।
१४. स्वदेशमा रोजगारीका अवसर सीमित हुँदा वैदेशिक रोजगारीमाथिको निर्भरता बढ्दो छ। चौथो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण अनुसार नेपालमा बेरोजगारी दर १२.६ प्रतिशत रहेको छ। मुलुकभित्र मर्यादित रोजगारीका अवसर सिर्जना नहुँदा वैदेशिक रोजगारीमा निर्भरता बढेको छ। विगत एक दशक अवधिमा वैदेशिक रोजगारीमा जान श्रम स्वीकृति लिने नेपाली कामदारको सङ्ख्या वार्षिक औसत २८.६ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा वैदेशिक रोजगारीमा जान नयाँ श्रम स्वीकृति ५ लाख ६ हजार र पुनः श्रम स्वीकृति ३ लाख ३३ हजार गरी जम्मा ८ लाख ३९ हजार नेपाली कामदारले श्रम स्वीकृति लिएका छन्। चालु आर्थिक वर्षको चैत्र १२ सम्ममा नयाँ श्रम स्वीकृति २ लाख ८३ हजार र पुनःश्रम स्वीकृति २ लाख ७४ हजार गरी ५ लाख ५७ हजार नेपाली कामदारले श्रम स्वीकृति लिएका छन्। रोजगारीको लागि विदेशिनेको सङ्ख्या उच्च हुँदा उनीहरूले पठाउने विप्रेषणले बाह्य क्षेत्र सन्तुलन, गरिबी निवारण, आन्तरिक माग तथा सामाजिक क्षेत्रमा अल्पकालीन राहत दिए पनि यसले देशभित्र दक्ष तथा अर्धदक्ष जनशक्तिको अभाव र समष्टिगत मागमा कमी ल्याउनुको साथै दीर्घकालमा मानव पुँजीको हास हुने जोखिम बढेको छ। स्वदेशमा रोजगारीका पर्याप्त अवसर सिर्जना गरी बाध्यात्मक रूपमा वैदेशिक रोजगारीमा जानुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्नुपर्नेछ।
१५. आर्थिक रूपान्तरणका लागि जलविद्युत्, वन र खनिज स्रोतहरू प्रमुख आधार भए पनि यिनको अपेक्षित उपयोग गरी समृद्धि र आत्मनिर्भरतासँग जोड्न सकिएको छैन। जलविद्युत् क्षेत्रमा ८३ हजार मेगावाटको सम्भावनामध्ये जडित क्षमता ४,१०५ मेगावाट (२०८२ फागुन) सम्म र ९९ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा विद्युत् पहुँच विस्तार हुनु उत्साहजनक उपलब्धि भए पनि उत्पादित ऊर्जाको आन्तरिक खपत वृद्धि र निर्यात व्यवस्थापन गर्नु जरूरी छ। मुलुकको करिब ४६.० प्रतिशत भू-भाग ओगटेको वन क्षेत्रबाट अबैको आमदानी गर्ने क्षमता भए तापनि वैज्ञानिक व्यवस्थापनको अभावमा आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को पहिलो ८ महिनामै रु. ३ अर्ब १० करोड बराबरको काठ तथा फर्निचर आयात हुनु विडम्बनापूर्ण देखिन्छ। खनिज क्षेत्रतर्फ पनि फलाम र चुनढुङ्गाको प्रचुर भण्डार भए तापनि यस्ता खानीहरूको व्यावसायिक उत्खनन हुन सकेको छैन। अतः आधुनिक प्रविधि, नीतिगत सरलीकरण र वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्दै यी प्राकृतिक स्रोतको दिगो उपयोगमार्फत मुलुकलाई आर्थिक रूपमा स्वावलम्बी बनाउनु नै आजको कार्यभार हो।

१६. पर्यटनको प्रचुर सम्भावना र पूर्वाधार विकास हुँदै गए पनि बाह्रै महिनाको गन्तव्य बन्न सकेको छैन। नेपालको आर्थिक समृद्धिको बलियो आधार मानिएको पर्यटन क्षेत्र अतुलनीय प्राकृतिक सौन्दर्य र सांस्कृतिक सम्पदाका कारण विश्वकै प्रमुख गन्तव्यमध्ये पर्दछ। सन् २०२५ मा करिब ११ लाख ५८ हजार विदेशी पर्यटकको आगमन र औसत बसाइ १६.३४ दिन पुगुले यस क्षेत्रमा उत्साहजनक सुधारको संकेत गर्दछ। बढ्दो पर्यटकीय चापलाई मध्यनजर गर्दै होटल पूर्वाधारमा विस्तार भएको छ। हाल नेपालमा २२२ तारे होटल सहित पर्यटकीय स्तरका कुल १६ सय भन्दा बढी होटल सञ्चालनमा छन्, जसको दैनिक क्षमता ६४ हजार शैत्या भन्दा बढी रहेको छ। यद्यपि, कमजोर हवाई तथा सडक पूर्वाधार, नयाँ निर्माण भएका अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरूको क्षमता अनुसार सञ्चालन हुन नसकेको अवस्था र राष्ट्रिय ध्वजावाहकको कमजोर सेवाका कारण यस क्षेत्रको पूर्ण क्षमता उपयोग हुन सकेको छैन। गुणस्तरीय पर्यटक भित्र्याउन हवाई आबद्धता (Air Connectivity) तथा पूर्वाधारमा सुधार र डिजिटल बजार व्यवस्थापनमार्फत नेपाललाई 'बाह्रै महिना घुम्न मिल्ने' सुरक्षित र आकर्षक गन्तव्यका रूपमा स्थापित गर्नुपर्नेछ। साथै, गैरआवासीय नेपालीहरूको सञ्जाल प्रयोग गरेर समेत पर्यटन क्षेत्र प्रवर्द्धन गर्नुपर्नेछ।

बचत तथा लगानी

१७. कुल गार्हस्थ्य बचत न्यून रहेकोले बचत र लगानीको खाडल फराकिलो छ। विगत एक दशकमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा कुल गार्हस्थ्य बचत वार्षिक औसत ८.५ प्रतिशत र कुल लगानी औसत ३३.९ प्रतिशत रही गार्हस्थ्य बचत-लगानी अन्तर औसत २५.४ प्रतिशतले ऋणात्मक रहेको छ। तर, विप्रेषण आय उल्लेख्य बढेको कारण कुल राष्ट्रिय बचत यस अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा औसत ३५.८ प्रतिशत रहेको र लगानीमा शिथिलता आएकोले समग्र लगानीभन्दा राष्ट्रिय बचत अधिक देखिएको हो। अर्कोतर्फ, विगत दश वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा कुल उपभोग वार्षिक औसत ९१.५ प्रतिशत रहेको छ। राष्ट्रिय बचतको सहज अवस्थाले लगानीको अवसर रहेपनि व्यावसायिक वातावरण सहज नभएकोले निजी क्षेत्रको उत्साह बढ्न सकेको छैन।

१८. अर्थतन्त्रमा पुँजी निर्माण कमजोर रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा कुल लगानी ३९.५ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा २८.१ प्रतिशतमा सीमित रहेको छ। सरकारको कमजोर पुँजीगत खर्च र निजी क्षेत्रको लगानीमा आएको कमीले गर्दा समग्र लगानीको स्थिति खस्केको अवस्था छ। विगत एक दशकमा निजी क्षेत्रको लगानी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको औसत १९.६ प्रतिशत रहेकोमा कोभिड-१९ महामारी पश्चात यसको अनुपात क्रमशः कम हुँदै आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा १४.७ प्रतिशत पुगेको छ। लगानीमा आएको शिथिलताले दिगो, समावेशी र उच्च आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सिर्जना गर्न कठिन हुन्छ। व्यावसायिक वातावरण, सरकारको पुँजीगत खर्च क्षमता र समष्टिगत मागमा सुधार गरी लगानी बढाउन जरूरी छ।

राजस्व परिचालन

१९. **पछिल्ला वर्षहरूमा राजस्व परिचालनमा शिथिलता आएको छ।** कोभिड-१९ बाट बढी प्रभावित वर्ष (आर्थिक वर्ष २०७६/७७) पूर्वका ५ आर्थिक वर्षमा राजस्वको औसत वार्षिक वृद्धिदर १४.९ प्रतिशत रहेकोमा त्यस पश्चातका ५ आर्थिक वर्षमा यस्तो वृद्धिदर ८.७ प्रतिशतमा झरेको छ। त्यसैगरी, आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सङ्घीय राजस्व सङ्कलनको अनुपात २१.५ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा १९.३ प्रतिशतमा सीमित भएको छ। विगत दश वर्षमा राजस्व परिचालन वार्षिक औसत १२.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। चालु आर्थिक वर्षको चैत १२ गतेसम्म राजस्व परिचालन गत आर्थिक वर्षको सोही अवधिको तुलनामा ४.४ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.७ खर्ब ८० अर्ब पुगेको छ।
२०. **राजस्व परिचालन लक्ष्यको तुलनामा न्यून हुने गरेको छ।** विगत दश वर्षमा बजेटमा लिइने लक्ष्यको तुलनामा राजस्व परिचालन ८७.६ प्रतिशत मात्र हुन सकेको छ। चालु आर्थिक वर्षको फागुन मसान्तसम्मको राजस्व परिचालन फागुनसम्मको लक्ष्यको तुलनामा ८२.६ प्रतिशत र वार्षिक लक्ष्यको तुलनामा ५०.५ प्रतिशत रहेको छ। राजस्व चुहावट नियन्त्रण, करको दायरा विस्तार, कर प्रशासनमा सरलीकरण र डिजिटलाइजेसन गरेर राजस्व परिचालन बढाउनु पर्ने स्थिति छ।
२१. **राजस्वको महत्त्वपूर्ण हिस्सा आयात तथा उपभोगमा आधारित छ।** कर राजस्वको करिब ४५.० प्रतिशत हिस्सा वस्तु आयातमा आधारित छ भने आन्तरिक उत्पादन र सेवा क्षेत्रमा आधारित कर आधार कमजोर रहेको छ। यसले बाह्य क्षेत्रमा हुने उतारचढावले राजस्व संकलन प्रभावित हुने गरेको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कुल राजस्वमा आयकरको योगदान २५.२ प्रतिशत, मूल्य अभिवृद्धि करको २९.० प्रतिशत, भन्सार महसुलको १९.६ प्रतिशत र अन्तःशुल्क १४.८ प्रतिशत रहेको थियो। गैरकर राजस्वका दरहरू समयानुकूल परिमार्जन हुन नसक्नु तथा लागत प्रभावी समेत नहुनुले कुल राजस्वमा यसको योगदान ११.० प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र रहेको छ।
२२. **राजस्वको दायरा फराकिलो बनाउनु पर्नेछ।** हालसम्म स्थायी लेखा नम्बर (PAN) लिएका करदाताको सङ्ख्या ७५ लाख ४९ हजार पुगेको छ। यसमध्ये व्यक्तिगत स्थायी लेखा नम्बर (PPAN) लिने करदाता ५४ लाख ३३ हजार रहेका छन्। व्यावसायिक स्थायी लेखा नम्बर (BPAN) लिने २० लाख ७९ हजार करदातामध्ये मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका करदाता ३ लाख ६१ हजार र अन्तःशुल्कमा दर्ता भएका करदाता १ लाख २४ हजार रहेका छन्। साथै, अग्रिम करकट्टी गर्ने निकायले लिने स्थायी लेखा नम्बर (WPAN) लिएका करदाताको सङ्ख्या ३७ हजार पुगेको छ। कुल आन्तरिक राजस्वको करिब ५१ प्रतिशत हिस्सा १०० टूला करदाताबाट सङ्कलन भइरहेको तथ्यले कराधार सीमित रहेको देखाउँछ। त्यसैगरी, दर्ता भएका करदातामध्ये करिब ४० प्रतिशतले मूल्य अभिवृद्धि कर विवरण र करिब ६० प्रतिशत करदाताले आय विवरण नियमित रूपमा नबुझाउनुले कर कानूनको अनुपालना कमजोर रहेको देखाउँछ।
२३. **अनौपचारिक अर्थतन्त्र ठूलो भएको कारण पनि करको आधार साँघुरो छ।** विभिन्न अध्ययन अनुसार नेपालमा अनौपचारिक कारोबारको हिस्सा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ४० प्रतिशत रहेको अनुमान छ।

राष्ट्रिय आर्थिक गणना, २०७५ अनुसार नेपालमा आर्थिक रुपमा क्रियाशील प्रतिष्ठानमध्ये ४९.५ प्रतिशत दर्ता नभई सञ्चालनमा रहेका छन्। दर्ता भएका प्रतिष्ठानमध्ये ५२ प्रतिशतले मात्र कारोबारको लेखा राख्ने गरेका छन्। कानूनी तथा शासकीय प्रबन्धद्वारा अर्थतन्त्रलाई औपचारिकीकरण गर्दै काराधार बढाउने र स्वच्छ व्यावसायिक वातावरण निर्माण गर्नेतर्फ कदम चाल्नुपर्ने छ।

बजेट र खर्च संरचना

२४. **नेपाल सरकारको बजेटको आकार यथार्थपरक हुन सकेको छैन।** एकातर्फ लक्ष्य बमोजिम स्रोतको व्यवस्थापन हुन सकेको छैन भने अर्कोतर्फ बजेट विनियोजनको आकार महत्वकांक्षी हुने गरेको छ। विगत एक दशकमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा विनियोजित सङ्घीय बजेट वार्षिक औसत ३३.७ प्रतिशत र यथार्थ खर्च वार्षिक औसत २६.८ प्रतिशत रहेको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग विनियोजन अनुपात आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा सबैभन्दा उच्च ३९.४ प्रतिशतसम्म पुगेकोमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा ३०.५ प्रतिशत रहेको छ। यस अवधिमा बजेटको वार्षिक औसत वृद्धिदर १२.३ प्रतिशत रहेकोमा कोभिड-१९ महामारी पछाडिका ५ आर्थिक वर्षमा यस्तो वृद्धिदर ४.१ प्रतिशत रहेको छ। यसैगरी, आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा कुल सरकारी खर्च विनियोजनको तुलनामा ८६.० प्रतिशत र आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा सबैभन्दा कम ७१.२ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा यस्तो खर्च ८१.३ प्रतिशत रहेको थियो।
२५. **पुँजीगत बजेट विनियोजन, खर्च र गुणस्तर कमजोर हुँदा आर्थिक वृद्धि प्रभावित भएको छ।** पछिल्लो एक दशकमा पुँजीगत खर्च वार्षिक कुल सङ्घीय खर्चको औसत १९.० प्रतिशत र कुल पुँजीगत विनियोजनको वार्षिक औसत ६४.१ प्रतिशत मात्र हुन सकेको छ। एकातिर पुँजीगत विनियोजन न्यून हुनु र अर्कोतर्फ विनियोजनको महत्वपूर्ण हिस्सा खर्च नहुनुले दीर्घकालीन आर्थिक रूपान्तरणको लक्ष्य प्रभावित भएको छ। उपलब्ध वित्तीय स्रोतको उच्चतम प्रतिफल दिने परियोजनाहरूमा कुशल विनियोजनका साथै आयोजना कार्यान्वयनको जटिलताहरू सल्टाई पुँजीगत खर्च बढाउनुपर्ने अवस्था छ।
२६. **कुल खर्चमा चालु खर्चको हिस्सा अधिक रहँदै आएको छ।** विगत एक दशकमा कुल खर्चमा चालु खर्च, पुँजीगत खर्च र वित्तीय व्यवस्थाको औसत हिस्सा क्रमशः ६६.८ प्रतिशत, १९.० प्रतिशत र १४.२ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा यस्तो हिस्सा क्रमशः ६३.२ प्रतिशत, १४.८ प्रतिशत र २२.० प्रतिशत रहेको छ। सरकारी संरचनाहरूको पुनर्संरचना, तीन तहका सरकारबीच स्पष्ट कार्य विभाजन, सङ्घीय परिवेशमा अनावश्यक संस्था र कर्मचारी दरबन्दीहरू कटौती गरी चालु खर्च बढ्न नदिने गरी व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिएको छ।
२७. **बजेट घाटा विस्तारले सार्वजनिक ऋणमा निर्भरता बढाएको छ।** उच्च चालु खर्च र राजस्वको न्यून वृद्धिका कारण पछिल्ला १० आर्थिक वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा सङ्घीय सरकारको बजेट घाटा वार्षिक औसत ७.० प्रतिशत रहेको छ। यस्तो प्रवृत्तिले सरकारको सार्वजनिक ऋण माथिको निर्भरता बढ्दै जाने र दीर्घकालमा वित्तीय स्थायित्वमा जोखिम सिर्जना गर्दै ऋण तिर्नकै लागि समेत ऋण लिनुपर्ने जोखिम बढेको छ।

२८. **सङ्घीय सरकारको सञ्चित कोष ऋणात्मक रहेको छ।** २०८२ असार मसान्तमा सङ्घीय सरकारको सञ्चित कोष रु.२ खर्ब ४ करोडले ऋणात्मक रहेको थियो। चालु आर्थिक वर्षको श्रावणदेखि १ गतेदेखि चैत १२ गतेसम्म रु.८३ अर्ब २१ करोड बचत हुन गएकोले सञ्चित कोष २०८२ चैत्र १२ सम्म रु.१ खर्ब १७ अर्ब १५ करोडले ऋणात्मक रहेको छ। सङ्घीय सरकारको घाटा पूर्ति गर्न आन्तरिक ऋण उठाउनुपर्ने तर प्रदेश र स्थानीय तहको कोष बचतमा रहने क्रम कायम छ।
२९. **भुक्तानी हुन बाँकी सरकारी दायित्व उच्च रहेको छ।** विगत लामो अवधिदेखि विभिन्न सङ्घीय मन्त्रालय तथा निकायलाई रु.१० खर्ब ३० अर्ब बराबरको बहुवर्षीय ठेक्का सहमति उपलब्ध गराइएकोमा रु.८ खर्ब ६ अर्ब बराबरको ठेक्का सम्झौता भएको देखिन्छ। त्यस्तो सम्झौताबाट सिर्जित दायित्वमध्ये २०८२ असार मसान्तसम्म करिब रु.३ खर्ब ९४ अर्ब भुक्तानी भई रु.४ खर्ब २ अर्ब ठेक्का बराबरको भुक्तानी दायित्व चालु आर्थिक वर्षमा सरेर आएको थियो। यस्तो भुक्तानी दायित्वमध्ये चालु आर्थिक वर्षमा रु.१ खर्ब २८ अर्ब बराबरको मात्रै बजेट विनियोजन भएको र बाँकी दायित्व रु.२ खर्ब ९० अर्ब (आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को विनियोजित बजेटको १४.७ प्रतिशत) बराबरको रकम आगामी वर्षमा विनियोजन हुनुपर्ने देखिन्छ। त्यसैगरी, सहुलियतपूर्ण कर्जाको ब्याज अनुदान बापत भुक्तानी हुन बाँकी दायित्व करिब रु.४ अर्ब रहेको छ भने स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रमतर्फ भुक्तानी गर्न बाँकी रकम रु.१६ अर्ब ८७ करोड रहेको छ। कमजोर वित्तीय स्रोत र बढ्दो भुक्तानी दायित्व व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण रहेको अवस्थालाई व्यवस्थापन गर्नुपर्नेछ।
३०. **कमजोर आर्थिक अनुशासनको कारण बेरूजु उल्लेख्य रूपमा बढ्दै गएको छ।** महालेखापरीक्षकको ६२औं प्रतिवेदनका अनुसार २०८१ असारसम्म तीन तहका सरकार, विभिन्न समिति र अन्य सङ्घ संस्थातर्फ समेतको गरी रु. ७ खर्ब ३३ अर्ब १९ करोड ९ लाख बेरूजु रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा मात्र यस्तो बेरूजु रु.९१ अर्ब ५९ करोडले वृद्धि भएको थियो। विगतमा सङ्घीय संसद र संसदीय समितिको कामकारबाही तथा सरकारको स्थायित्व प्रभावित हुँदा बेरूजु फर्स्यौटको काम शिथिल भएको अवस्था छ।

सार्वजनिक ऋण

३१. **सार्वजनिक ऋण उल्लेख्य रूपमा बढ्दै गएको छ।** २०७२ असार मसान्तसम्म सार्वजनिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा २२.५ प्रतिशत (रु.५ खर्ब ४४ अर्ब) रहेकोमा २०८२ असार मसान्तसम्म यस्तो ऋण ४३.८ प्रतिशत (रु.२६ खर्ब ७४ अर्ब) पुगेको छ। यस अवधिमा वार्षिक औसत १७.६ प्रतिशतले वृद्धि हुँदै गएको सार्वजनिक ऋण २०८२ फागुन मसान्तसम्म रु.२८ खर्ब ७८ अर्ब पुगेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानकअनुसार सार्वजनिक ऋणको यो स्तर व्यवस्थापनयोग्य दायरा भित्रै रहेको भए तापनि सोको उपयोग अर्थतन्त्रको उत्पादकत्व बढाउने गरी नहुने हो भने ऋण व्यवस्थापन कठिन हुन्छ।
३२. **बजेटको ठूलो हिस्सा ऋण भुक्तानीमा केन्द्रित भएसँगै पुँजीगत खर्च प्रभावित बन्न पुगेको छ।** विगतमा लिइएको सार्वजनिक ऋणको साँवा तथा ब्याज भुक्तानी बापत आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कुल सङ्घीय खर्चको २४.० प्रतिशत र कुल सङ्घीय राजस्वको ३५.० प्रतिशत खर्च भएको छ। चालु आर्थिक

वर्ष २०८२/८३ मा यसै प्रयोजनका लागि कुल बजेटको करिब २१.० प्रतिशत बजेट विनियोजन गरिएको छ। सङ्कलित राजस्वको महत्वपूर्ण हिस्सा ऋण भुक्तानीमा खर्च हुँदा पुँजीगत तथा सामाजिक क्षेत्रका कार्यक्रमका लागि वित्तीय स्रोत घट्ने जोखिम बढेको छ। यसले सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापनमा जटिलता सिर्जना गरेको छ।

वित्तीय सङ्घीयता

३३. तीन तहका सरकारको कुल खर्चमा प्रदेश र स्थानीय तहको खर्च करिब एक तिहाइ रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को कुल एकीकृत खर्चमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट भएको खर्चको हिस्सा क्रमशः ६५.६ प्रतिशत, ९.८ प्रतिशत र २४.६ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा यस्तो हिस्सा क्रमशः ६४.३ प्रतिशत, ९.९ प्रतिशत र २५.८ प्रतिशत रहेको थियो। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कुल एकीकृत खर्चमध्ये पुँजीगत खर्चको हिस्सा २८.० प्रतिशत रहेको छ।
३४. तीन तहका सरकारको कुल राजस्व सङ्कलनमा प्रदेश र स्थानीय तहको योगदान १० प्रतिशत भन्दा न्यून रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा सङ्घबाट सङ्कलित राजस्व ९२.१ प्रतिशत र प्रदेश तथा स्थानीय तहबाट सङ्कलित राजस्व ७.९ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा यस्तो हिस्सा क्रमशः ९२.० प्रतिशत र ८.० प्रतिशत रहेको थियो।
३५. प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्च क्षमता समेत कमजोर छ। वित्तीय सङ्घीयता लागू भएपश्चात सङ्घीय सरकारबाट प्रदेश र स्थानीय तहमा कुल बजेटको औसत २२.६ प्रतिशत रकम वित्तीय हस्तान्तरणको लागि विनियोजन भएको छ। सोको अलावा, राजस्व बाँडफाँटमार्फत सङ्घ सरकारले सङ्कलन गरेको करिब ११ प्रतिशत राजस्व समेत प्रदेश तथा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण हुँदै आएको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट उपयोग क्षमता क्रमशः ७१.३ प्रतिशत र ७६.४ प्रतिशत मात्रै रहेको छ। प्रदेश तथा स्थानीय तहमा प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय क्षमता सीमित हुँदा विनियोजित स्रोतको पूर्ण उपयोग हुन सकेको छैन। समग्रमा प्रदेश र स्थानीय तहले समेत खर्च गर्न नसक्दा अर्थतन्त्रमा माग सिर्जना हुन सकेको छैन।

वैदेशिक सहायता

३६. वैदेशिक सहायताको परिचालन घट्दो क्रममा रहेको छ। पछिल्ला १० वर्षमा वैदेशिक सहायताले कुल बजेटको वार्षिक औसत २१.५ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ र यस्तो हिस्सा क्रमशः घट्दो छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा यस्तो हिस्सा घटेर १४.६ प्रतिशतमा सीमित भएको छ। पछिल्ला वर्षहरूमा कुल वैदेशिक सहायता परिचालनमा वैदेशिक ऋणको हिस्सा क्रमशः बढ्दै गएको छ भने अनुदानको हिस्सा घट्दै गएको छ। आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कुल वैदेशिक सहायतामा ऋणको हिस्सा ८१.१ प्रतिशत र अनुदानको हिस्सा १८.९ प्रतिशत रहेको छ। एक दशक अघि आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा यस्तो हिस्सा क्रमशः ५७.४ प्रतिशत र ४२.६ प्रतिशत रहेको थियो। वैदेशिक सहायता परिचालन लक्ष्यको तुलनामा अत्यन्त न्यून अर्थात् ४६.०

प्रतिशत मात्र रहेको छ, जसमध्ये अनुदान परिचालन ४२.१ प्रतिशत र ऋण परिचालन ४७.६ प्रतिशत छ। वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित परियोजनाको कार्यान्वयन गति सुस्त रहने गरेको र समयमै शोधभर्ना नहुँदा वैदेशिक सहयोग आप्रवाहमा कमीका साथै नगद व्यवस्थापनमा समेत दबाव सिर्जना हुने गरेको छ।

सार्वजनिक संस्थान

३७. सार्वजनिक संस्थानमा सरकारको लगानी बढ्दै गएपनि अपेक्षित प्रतिफल हासिल हुन सकेको छैन। २०८२ फागुनसम्म सरकारको पूर्ण स्वामित्व भएका २० र अधिकांश स्वामित्वमा रहेका २५ गरी ४५ सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनमा रहेका छन्। २०८१ असारसम्म सेयर लगानी रु.३ खर्ब ६४ अर्ब ८६ करोड र ऋण लगानी रु.३ खर्ब ३९ अर्ब ८ करोड गरी सार्वजनिक संस्थानमा नेपाल सरकारको कुल लगानी रु.७ खर्ब ३ अर्ब ९४ करोड पुगेको छ। सञ्चालनमा रहेका संस्थानमध्ये २८ नाफामा, १५ घाटामा र २ सार्वजनिक संस्थान बन्द रहेका छन्। लगानीको तुलनामा प्रतिफल न्यून रहेको छ। सार्वजनिक संस्थानबाट सरकारलाई आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा कुल शेयर लगानीको तुलनामा २.४ प्रतिशत (रु.८ अर्ब ८४ करोड) मात्र लाभांश प्राप्त भएको छ। कतिपय संस्थानको नियमित लेखापरीक्षण समेत हुन नसक्दा सञ्चित नोक्सानी र संभाव्य दायित्व यकिन गर्न सकिएको छैन। सार्वजनिक संस्थानहरूको उचित प्रतिफल आउने गरी व्यवस्थापन गर्नु जरुरी भएको छ।

मुद्रास्फीति र विनिमयदर

३८. पछिल्ला वर्षहरूमा आर्थिक शिथिलता तथा मूल्य वृद्धिको बाह्य दबाव कम रहँदा मूल्य स्थायित्व कायम छ। अघिल्लो आर्थिक वर्षमा ४.१ प्रतिशत रहेको मुद्रास्फीति दर चालु आर्थिक वर्षको पहिलो ८ महिनामा औसत २.१३ प्रतिशत रहेको छ। कोभिड-१९ महामारीपश्चात समष्टिगत माग कमजोर हुँदै गएको र आयातीत मूल्य न्यून रहेकोले औसत मुद्रास्फीति न्यूनस्तरमा रहन सकेको छ। समग्रमा मूल्य स्थिरता कायम भएपनि बजारमा प्रमुख दैनिक उपभोग्य वस्तुको मूल्यमा उतारचढाव आउने गरेको छ। हाल पश्चिम एसियामा जारी द्वन्द्वले पेट्रोलियम पदार्थ र उपभोग्य वस्तुको मूल्य बढ्न थालेकोले मुद्रास्फीतिमा चाप पर्ने स्थिति आएको छ।

३९. अमेरिकी डलरसँग नेपाली रुपैयाँ अवमूल्यन हुँदै गएको छ। नेपालले विगत ३३ वर्षदेखि भारतीय रुपैयाँसँगको नेपाली रुपैयाँको विनिमय दरलाई स्थिर राखेको छ। २०४९ माघमा नेपाली रुपैयाँको प्रति भारु विनिमय दर १ रुपैयाँ ६० पैसा कायम हुँदा नेपाली रुपैयाँको अमेरिकी डलरसँगको विनिमय दर ४९ रुपैयाँ ८० पैसा रहेकोमा २०८२ चैत १३ मा १५० रुपैयाँ ६७ पैसा पुगेको छ। तर वास्तविक प्रभावी विनिमयदर (Real Effective Exchange Rate) भने केही अधिमूल्यत छ। अमेरिकी डलरसँग नेपाली रुपैयाँ अबमूल्यन हुँदा वैदेशिक ऋण दायित्व आफैं बढिरहेको छ भने आयात महँगो भएको स्थिति छ। नेपाली मुद्राको विनिमय दरको प्रभाव र उतारचढावको नियमित अध्ययन गर्नुपर्नेछ।

वित्तीय क्षेत्र

४०. बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाबाट निजी क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको आकार एक दशकमा उल्लेख्यरूपमा बढेको छ। २०७२ असारमा निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा ५५.२ प्रतिशत रहेकोमा २०८२ असारमा ९१.६ प्रतिशत पुगेको छ। यो अनुपात दक्षिण एसियाली मुलुकहरूको तुलनामा उच्च हो। सन् २०२३ मा दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमध्ये भारतमा यस्तो अनुपात ५६.६ प्रतिशत, बंगलादेशमा ३५.७ प्रतिशत, श्रीलङ्कामा २७.३ प्रतिशत र पाकिस्तानमा ११.५ प्रतिशत रहेको थियो।
४१. पछिल्ला वर्षहरूमा कर्जा विस्तार सुस्ताएको छ। निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा गत आर्थिक वर्ष ८.१ प्रतिशतले र चालु आर्थिक वर्षको ८ महिनामा ४.४ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भई २०८२ फागुन मसान्तमा रु.५७ खर्ब ४१ अर्ब पुगेको छ। कोभिडपश्चात् समष्टिगत माग कमजोर रहनुका साथै राजनैतिक अस्थिरता लगायतले व्यावसायिक मनोबल खस्केको, पुँजीगत खर्च सुस्त रहेको र उद्यमशीलता विकास हुन नसकेकोले कर्जा माग बढ्न सकेको छैन। सहकारीमा आएको समस्या र घर जग्गा कारोबारमा आएको सुस्तताको कारणले पनि कर्जा विस्तार प्रभावित भएको छ। लगानीको वातावरण सुधार र समष्टिगत मागमा वृद्धि गरेर उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ कर्जा वृद्धि गर्नु जरुरी छ।
४२. विगत एक दशकमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप औसत १५.८ प्रतिशतले बढेको छ। चालु आर्थिक वर्षको पहिलो ८ महिनामा यस्तो निक्षेप ६.६ प्रतिशतले बढी २०८२ फागुन मसान्तमा रु.७७ खर्ब ४६ अर्ब पुगेको छ। पछिल्ला वर्षहरूमा आर्थिक शिथिलताको बाबजुद विप्रेषण आयको बढोत्तरीले निक्षेप परिचालन बढ्दै गएको छ।
४३. निक्षेप परिचालनको तुलनामा कर्जा विस्तार न्यून भएकोले वित्तीय प्रणालीमा लगानीयोग्य तरलता प्रचुर छ। अहिले एकातर्फ लगानी वृद्धिका लागि कर्जाको माग नहुने र अर्कोतर्फ बैङ्कको तरलता व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण हुँदै जाने बिडम्बना सिर्जना भएको छ। बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूले नेपाल राष्ट्र बैङ्कमा मौज्जात गर्ने अधिक तरलता २०८२ असारमा रु.६ खर्ब ५४ अर्ब रहेकोमा २०८२ चैत १२ मा रु.९ खर्ब ४ अर्ब पुगेको छ। विगत तीन वर्षदेखि निक्षेपको तुलनामा कर्जा तथा लगानी न्यून रहेकोले अधिक तरलता कायम हुने प्रवृत्ति छ। अधिक तरलताको उत्पादनशील उपयोग बढाएर आर्थिक वृद्धि बढाउनु छ।
४४. बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप र कर्जाको ब्याजदर न्यून र अझै घट्दो क्रममा छ। कर्जाको ब्याजदर २०७३ असारमा औसत ८.८६ प्रतिशत रही २०७७/७८ मा औसत १२.५ प्रतिशतभन्दा माथि रहेकोमा २०८२ फागुनमा ७.०६ प्रतिशतमा झरेको छ। त्यसैगरी, निक्षेपको ब्याजदर २०७३ असारमा औसत ३.२८ प्रतिशत रहेकोमा २०७७/७८ मा औसत ८.० प्रतिशतभन्दा माथि रही २०८२ फागुनमा ३.४५ प्रतिशतमा झरेको छ। न्यून ब्याजदरको लाभ व्यवसायीले लिन सकेका छैनन् भने साना बचतकर्ताको आयको स्रोत सङ्कुचित भएको छ।

४५. बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको निष्क्रिय कर्जा अनुपात बढ्न थालेको छ। २०७२ असारमा ३.३३ प्रतिशत र २०८० असारमा ३.०२ प्रतिशत रहेको निष्क्रिय कर्जा अनुपात २०८२ माघ मसान्तमा ५.४२ प्रतिशत पुगेको छ। वाणिज्य बैङ्कहरूको तुलनामा विकास बैङ्क र वित्त कम्पनीहरूको निष्क्रिय कर्जा अनुपात उच्च रहेको छ। हालसम्म बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको औसत निष्क्रिय कर्जा अनुपात स्वीकार्य तहमा नै रहेको भए तापनि यसको बढ्दो गतिले गर्दा तत्काल सुधारात्मक कदम नचाले आगामी दिनमा यो वित्तीय स्थायित्वका लागि चुनौतीपूर्ण हुँदै जाने देखिन्छ।
४६. बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या घट्दै गएको छ। २०७३ असारमा ईजाजतपत्र प्राप्त बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाको (लघुवित्त वित्तीय संस्था समेत) सङ्ख्या १७८ रहेकोमा २०८२ फागुनमा १०६ मा झरेको छ। बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूको सबलीकरण गर्ने उद्देश्यले एक आपसमा गाभ्न/गाभिन (Merger and Acquisition) प्रोत्साहित गरिएकोले सङ्ख्या घट्दै गएको छ। साथै, विगत एक दशकमा नयाँ वाणिज्य बैङ्क, विकास बैङ्क र वित्त कम्पनी स्थापनाको लागि ईजाजत प्रक्रिया रोकिएको अवस्था छ। वित्तीय क्षेत्रलाई गतिशील र प्रतिस्पर्धी बनाउन डिजिटल बैङ्क जस्ता प्रविधियुक्त वित्तीय संस्था आवश्यक छ।
४७. समग्र वित्तीय पहुँच बढ्दै गएपनि कर्जाको पहुँच न्यून छ। पछिल्लो दशकमा बैंकको शाखा वृद्धि, सूचना प्रविधिमा आधारित बैंकिङ सेवाको विस्तार र नयाँ नयाँ वित्तीय सेवा प्रदायकहरूको आगमनले वित्तीय साक्षरता र पहुँचमा सुधार आएको छ। नेपाल राष्ट्र बैङ्कको विवरण अनुसार सन् २०२२ मा वित्तीय साक्षरता ५७.९ प्रतिशत रहेको छ। विगत एक दशक अवधिमा बैङ्क तथा वित्तीय संस्थामा निक्षेप खाता सङ्ख्या ३.४ गुणाले बढेर २०८२ फागुनमा ६ करोड २० लाख ६० हजार पुगेको छ। तर कर्जा विस्तारमा पहुँच तुलनात्मक रूपमा न्यून छ। यस अवधिमा कर्जा खाता सङ्ख्या १.७ गुणाले बढेर २० लाख ४० हजार पुगेको छ। आगामी दिनमा वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि, उद्यमशीलताको विकास, परियोजनामा आधारित कर्जाको व्यवस्था गरी कर्जामा पहुँच वृद्धि गर्नु जरुरी छ।
४८. लघुवित्त वित्तीय संस्थाका कारण वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिमा सघाउ पुगेको छ। २०८२ माघसम्म लघुवित्त वित्तीय संस्थाबाट रु.२ खर्ब १५ अर्ब बचत परिचालन र रु.५ खर्ब ८ करोड बराबरको कर्जा प्रवाह भएको छ। यस्ता संस्थाबाट ऋण लिने सदस्यहरूको सङ्ख्या २७ लाख २२ हजार रहेको छ। सदस्यलाई बिनाधितो कर्जा प्रवाह गर्ने भएकाले वित्तीय सेवा शुल्क तुलनात्मक रूपमा महँगो छ। दुर्गम ठाउँमा समेत सेवा प्रदान गर्ने भएकाले सञ्चालन खर्च समेत उच्च हुने गरेको छ। ऋण नतिर्न उक्साउने प्रवृत्तिले लघुवित्त वित्तीय संस्थाको निष्क्रिय कर्जा बढेको छ। अझै केही ठाउँहरूमा उच्च गरिबी रहेको सन्दर्भमा गरिबी निवारण र महिला सशक्तीकरणको लागि लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई सामाजिक बैंकिङतर्फ उत्प्रेरित गर्नुपर्ने स्थिति छ।
४९. कोभिड-१९ महामारीपश्चात् विद्युतीय भुक्तानी कारोबारमा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ। विद्युतीय भुक्तानीको लागि नीतिगत सहजीकरण गरिनुका साथै विभिन्न प्रकारका उपकरणहरूको विकास भएकोले नगद र चेकमार्फत हुने कारोबार उल्लेख्य घट्दै गएको छ। २०८२ फागुनमा मोबाइल बैंकिङ प्रयोग गरी ६

करोड २५ लाख कारोबारबाट रु. ५ खर्ब ४० अर्ब भुक्तानी भएको छ भने मोबाइल वालेटको प्रयोग गरी ४ करोड ४९ लाख कारोबारबाट रु. ४८ अर्ब ४३ करोड भुक्तानी भएको छ। त्यसैगरी, क्यु.आर. कोडमार्फत ४ करोड ९० लाख कारोबारबाट रु. १ खर्ब २६ अर्ब भुक्तानी भएको छ। विद्युतीय भुक्तानी कारोबारलाई सबल र सुरक्षित बनाउँदै नगदरहित समाज निर्माण गर्नुछ।

५०. **बीमा सेवा दायरा फराकिलो हुँदै गएको छ।** नेपालको बीमा क्षेत्रमा हालसम्म १४ जीवन बीमा, १४ निर्जीवन बीमा, ७ लघुबीमा तथा २ पुनर्बीमा गरी कुल ३७ बीमा कम्पनी सञ्चालनमा रहेका छन्। बीमाको पहुँच २०८२ फागुनसम्म ४९.९२ प्रतिशत पुगेको छ। सरकारको लगानीमा स्थापित बीमा कम्पनीहरूको संस्थागत क्षमतामा भने कमजोर छ। बीमा व्यवसायको नियमनमा व्यापक सुधार गरी एकातर्फ कृत्रिम बीमा दाबी र भुक्तानीको परिपाटी रोक्नुछ भने अर्कोतर्फ बीमा सेवाको दायरा विस्तार गरी जोखिम व्यवस्थापन र दीर्घकालीन पुँजी परिचालन गर्नुपर्नेछ।
५१. **बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमन र सुपरिवेक्षण कमजोर रहेको छ।** बचत तथा ऋण सहकारी संस्थामा प्रभावकारी नियमन र सुपरिवेक्षणको अभावमा संस्थागत सुशासन कमजोर रहेको छ। वि.सं. २०८२ चैतमा बचत तथा ऋण सहकारीको सङ्ख्या १४ हजार भन्दा बढी र यी संस्थाबाट रु. ११ खर्ब २६ अर्ब निक्षेप र रु. ९ खर्ब २४ अर्ब ऋण प्रवाह भएको अनुमान गरिएको छ। यद्यपि, तीन तहका सरकारको कार्यजिम्मेवारी रहेको यो क्षेत्रमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको वास्तविक सङ्ख्या र कारोबारको यथार्थपरक विवरण यकिन हुन बाँकी छ। यी संस्थाहरूको नियमन र सुपरिवेक्षणका लागि स्थापित राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणले कार्य प्रारम्भ गरेको छ। बचत तथा ऋण सहकारीमा देखापरेका समस्याहरू समाधान गरी यस्ता संस्थाहरू सहकारी सिद्धान्त अनुरूप मात्र सञ्चालन हुने व्यवस्था गरी साना आर्थिक क्रियाकलापहरू प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने अवस्था छ।
५२. **पुँजी बजारको दायरा फराकिलो बनाउँदै दोस्रो बजार कारोबारमा स्थिरता ल्याउनु आवश्यक छ।** पुँजी बजारमा २०८२ फागुनसम्म २८६ कम्पनी सूचीकृत रहेका छन्। दोस्रो बजार कारोबारमा इक्यूटीको अंश ९९.४ प्रतिशत रहेको छ। पुँजी बजारमा सरकारी ऋणपत्रहरू सूचीकृत गर्ने प्रावधान रहे तापनि दोस्रो बजार कारोबार सुचारु हुन सकेको छैन। २०७३ असारमा बजार पुँजीकरण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ७२.५ प्रतिशत रहेकोमा २०८२ फागुनमा ७७.७ प्रतिशत पुगेको छ। बैङ्क तथा वित्तीय संस्था र बीमा कम्पनीको धितोपत्र बजार पुँजीकरणको हिस्सा २०७३ असारमा ८५ प्रतिशतभन्दा बढी रहेकोमा २०८२ फागुनमा सो हिस्सा ५२.२ प्रतिशतमा झरेको छ। सरकार गठन हुनु अघि २०८२ चैत ११ मा नेप्से सूचकाङ्क २,९५०.१६ बिन्दुमा रहेको थियो। पुँजी बजारको दायरा विस्तार गर्दै उत्पादनमूलक कम्पनीहरूलाई प्रवेश गर्न प्रोत्साहित गर्न, गैरआवासीय नेपालीको लगानी भित्र्याउन र सरकारी ऋणपत्र लगायतको ऋणपत्र बजारको विकास गर्न तत्काल कानूनी सुधार गर्नुपर्नेछ। साथै, दोस्रो बजार कारोबारमा पारदर्शिता, विश्वसनीयता र स्थिरता ल्याउनु पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ।

बाह्य क्षेत्र

५३. **वैदेशिक व्यापारमा संरचनागत असन्तुलन छ।** विगत एक दशकमा वस्तु व्यापार घाटा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा वार्षिक औसत २९.७ प्रतिशत र आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा २५.० प्रतिशत रहेको छ। २०८२ फागुनमा कुल आयातको १४.८ प्रतिशत निर्यातले धानेको स्थिति छ। वैदेशिक व्यापारमा देशगत र वस्तुगत विविधीकरण गर्ने प्रयासका बाबजुद नेपालको वैदेशिक व्यापार भारत केन्द्रित रहेको छ। चालु आर्थिक वर्षको पहिलो ८ महिनाको कुल वैदेशिक व्यापारमा भारततर्फको अंश ५९.५ प्रतिशत, चीनतर्फको १८.० प्रतिशत र बाँकी २२.५ प्रतिशत अन्य देशहरूसँग रहेको छ।
५४. **निर्यातको दायरा साँघुरो छ।** आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा रु.७० अर्ब रहेको वस्तु निर्यात आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा रु.२ खर्ब ७७ अर्ब पुगेको छ। तर यो निर्यातमा रु.१ खर्ब ९ अर्ब अर्थात ३९.४ प्रतिशत पुनः निर्यातीत खाने तेलको अंश छ। चालु आर्थिक वर्षको ८ महिनाको रु.१ खर्ब ९१ अर्बको निर्यातमा खाने तेलको अंश ४२.२ प्रतिशत छ। नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीतिले पहिचान गरेका वस्तुहरूको निर्यात बढ्न सकेको छैन। पछिल्ला वर्षहरूमा सोयाबिन तेल तथा पाम तेलको पुनःनिर्यातका कारण निर्यातमा उच्च वृद्धि देखिए तापनि अर्थतन्त्रमा मूल्य अभिवृद्धि गराउने गरी निर्यातको आधार बलियो बन्न सकेको छैन। अल्पविकसित देशबाट स्तरोन्नति भए पछि नेपालको निर्यात थप प्रभावित हुने देखिन्छ। बदलिँदो भूराजनैतिक स्थिति र छिमेकी देशको बदलिँदो उत्पादन संरचनालाई मध्यनजर गर्दै सूचना प्रविधि लगायतको नवीनतम प्रविधिको प्रयोग गरेर प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाउनु पर्ने आवश्यकता छ।
५५. **आयातमा पुँजीगत वस्तुको अंश न्यून छ।** विगत एक दशकमा कुल आयातमा अन्तरिम उपभोग, पुँजीनिर्माण र अन्तिम उपभोग्य वस्तुहरूको अंश क्रमशः ५०.९, प्रतिशत, ११.५ प्रतिशत र ३७.६ प्रतिशत रहेको छ। खासगरी पेट्रोलियम पदार्थ लगायतका दैनिक उपभोग्य वस्तुको आयात उच्च छ। आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को कुल आयातमा पेट्रोलियम पदार्थको अंश ८.४ प्रतिशत रहेकोमा चालु आर्थिक वर्षको पहिलो आठ महिनामा १४.४ प्रतिशत (रु. १८५ अर्ब २१ करोड) पुगेको छ। चालु आर्थिक वर्षको पहिलो आठ महिनामा कुल आयात १२.५ प्रतिशतले बढी रु. १२ खर्ब ८९ अर्ब २५ करोड पुगेको छ। आन्तरिक रूपमा उत्पादन हुन सक्ने वस्तुहरू स्वदेशमा उत्पादन गरी आयात प्रतिस्थापनतर्फ लाग्नुपर्ने स्थिति छ।
५६. **विप्रेषण आप्रवाह उल्लेख्य रहेको कारण बाह्य क्षेत्र स्थायित्व कायम हुन सकेको छ।** आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा विप्रेषण आप्रवाह २८.२ प्रतिशत र वस्तु आयात २९.५ प्रतिशत रहेको छ। चालु आर्थिक वर्षको पहिलो आठ महिनामा विप्रेषण आप्रवाह ३७.७ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.१४ खर्ब ४९ अर्ब ६५ करोड पुगेको छ। विप्रेषणबाट उपलब्ध वित्तीय साधनको उत्पादनशील प्रयोग गरी अर्थतन्त्रमा उत्पादन र उत्पादन क्षमता बढाउनुपर्नेछ।
५७. **पछिल्लो दुई वर्षमा चालु खाता बचतमा रहेको छ।** आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा रु.४ खर्ब ९ अर्ब २० करोड (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ६.७ प्रतिशत) ले बचतमा रहेको चालु खाता आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को

पहिलो ८ महिनामा बढेर रु.५ खर्ब ५२ अर्ब ८५ करोड पुगेको छ। आर्थिक शिथिलता रहेको, लगानीमा सुस्तता आएको र विप्रेषण आय उल्लेख्य बढेकोले चालु खाता बचतमा रहन सकेको हो।

५८. **विदेशी लगानी अपेक्षाकृत आप्रवाह हुन सकेको छैन।** विगत एक दशकमा नेपालमा १ अर्ब १३ करोड डलर मात्र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी भित्रिएको छ। यो रकम यस अवधिमा दक्षिण एसियाली मुलुकहरूले प्राप्त गरेको प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको ०.२ प्रतिशत मात्र हो। २०८२ असारसम्ममा नेपालमा रु.३ खर्ब ४० अर्ब बराबर कुल विदेशिक लगानी रहेको छ। चालु आर्थिक वर्षको पहिलो ८ महिनासम्ममा यस्तो लगानी रु.१० अर्ब ८४ करोड भित्रिएको छ। बाह्य लगानीको लागि सहजीकरण गरी नेपालको सम्भाव्य क्षेत्रहरूमा प्रविधि हस्तान्तरण र बाह्य बजार विस्तार हुने गरी वैदेशिक लगानी परिचालन गर्नुपर्ने स्थिति छ।
५९. **पछिल्लो दुई वर्ष शोधनान्तर स्थिति उल्लेख्य बचतमा रहेको छ।** आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा शोधनान्तर बचत कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा ९.७ प्रतिशत रहेको छ। चालु आर्थिक वर्षको पहिलो ८ महिनामा शोधनान्तर स्थिति रु.६ खर्ब ५८ अर्ब ३५ करोडले बचतमा रहेको छ। चालु खाता उच्च बचतमा रहेको कारण तद्अनुरूपको प्रभाव शोधनान्तर स्थितिमा समेत परेको छ।
६०. **विदेशी विनिमय सञ्चिति सुविधाजनक स्तरमा रहेको छ।** वस्तु तथा सेवा आयातको तुलनामा विप्रेषण आप्रवाह उल्लेख्य बढेकोले २०८२ फागुनमा विदेशी विनिमय सञ्चिति रु.३४ खर्ब १३ अर्ब ७७ करोड (अमेरिकी डलरमा २३ अर्ब ८ करोड) पुगेको छ। यो सञ्चिति १८.५ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त छ। विदेशी विनिमय सञ्चितिको स्थायित्व विप्रेषण आप्रवाहमा बढी निर्भर रहेको छ। उपलब्ध विदेशी विनिमय सञ्चितिको उत्पादनमुलक उपयोग गरी वैदेशिक मुद्राको वैकल्पिक स्रोत सिर्जना गर्नु पर्नेछ।

पूर्वाधार विकास

६१. **डिजिटल प्रविधिको विस्तार तीव्र गतिमा भए तापनि डिजिटल असमानता (Digital Divide) चुनौतीको रूपमा रहेको छ।** इन्टरनेट ग्राहकको घनत्व १४४.२३ प्रतिशतभन्दा माथि पुग्नु सकारात्मक देखिए पनि करिब ९६ प्रतिशत प्रयोगकर्ता मोबाइल उपकरणमा आधारित इन्टरनेटमा निर्भर हुनुले उच्च गतिको कनेक्टिभिटीमा रहेको अपर्याप्ततालाई दर्शाउँछ। उच्च गतिको फिक्स्ड ब्रोडब्याण्ड सेवाहरू मुख्यतया शहर केन्द्रित छन् भने ग्रामीण क्षेत्रमा तिनको पहुँच र गुणस्तर अझै न्यून छ। यसका अतिरिक्त, इन्टरनेट पहुँच पुगेका प्रयोगकर्ताहरूमा पनि डिजिटल साक्षरताको अभाव हुँदा प्रविधिको उपयोग उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धिमा भन्दा मनोरञ्जनमा बढी केन्द्रित देखिएको छ। सूचना प्रविधिको पहुँच वृद्धिको साथै उत्पादनशील प्रयोगको लागि उत्प्रेरित र जागरूक गर्नुपर्ने अवस्था छ।
६२. **आधुनिक प्रविधिको प्रयोग फैलँदै गए पनि नवप्रवर्तन प्रणाली अझै प्रारम्भिक अवस्थामा छ।** विश्व बैङ्कको तथ्याङ्क अनुसार अनुसन्धान र विकास (R&D) मा हुने लगानी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ०.३ प्रतिशत मात्र रहनुले देशको कमजोर 'इन्नोभेसन इकोसिस्टम'लाई देखाउँछ। अनुसन्धान र विकासका क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी र प्रोत्साहनको अभाव हुँदा एकातिर नयाँ प्रविधि र मौलिक सोचको विकास हुन सकेको छैन

भने अर्कोतिर उपलब्ध साधन र स्रोतको उत्पादकत्व समेत अपेक्षित स्तरमा बढ्न सकेको देखिँदैन। तसर्थ, मुलुकको आर्थिक वृद्धि र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट अनुसन्धानमूलक कार्यमा लगानी वृद्धि गर्नु अपरिहार्य छ।

६३. **भौतिक पूर्वाधार विकासले परिमाणात्मक फड्को मारे तापनि गुणस्तर कायम गर्न सकिएको छैन।** वि.सं. २०७२ मा ११,७९८ किलोमिटर रहेको कालोपत्रे सडक वि.सं. २०८२ सम्म आइपुग्दा २०,२०२ किलोमिटर (सङ्घीय सरकारबाट निर्मित) पुग्नु र कालोपत्रे सडक घनत्व प्रति वर्ग किलोमिटर ०.०८ किलोमिटरबाट बढेर ०.१४ किलोमिटर कायम हुनुले यस अवधिमा यातायात सञ्जालको विस्तारलाई पुष्टि गर्दछ। तर अझै पनि महत्वपूर्ण सडक सञ्जालहरू सबै मौसममा चलन सक्ने र सुरक्षित अवस्थामा छैनन्। त्यस्तै, आधारभूत खानेपानीको पहुँच ९६.८५ प्रतिशत पुगे पनि उच्च मध्यम गुणस्तरको खानेपानीको पहुँच भने केवल २८.५ प्रतिशतमा सीमित हुनुले सुरक्षित र व्यवस्थित खानेपानी वितरण प्रणालीको विकास गर्नु अहिलेको प्रमुख आवश्यकता रहेको देखिन्छ। उपलब्ध भौतिक पूर्वाधारको उत्पादनशील प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।
६४. **ऊर्जा क्षेत्रमा भएको प्रगति उत्साहजनक छ।** विगत एक दशकको अवधिमा विद्युत जडित क्षमता ८२९ मेगावाटबाट बढेर ४,३४० मेगावाट पुगेको छ भने कुल जनसङ्ख्याको ९९.० प्रतिशतमा विद्युत पहुँच पुगेको छ। तर विद्युत आपूर्ति अवरुद्ध भैरहने जोखिम विद्यमान छ। साथै, निर्माणाधीन जलविद्युतको तत्काल उपयोगको लागि समयमा नै प्रसारण लाइन बनाउनुपर्ने छ।
६५. **तीव्र शहरीकरणले अवसरसँगै जटिल चुनौतीहरू पनि सिर्जना गरेको छ।** पछिल्लो दुई दशकमा शहरी जनसङ्ख्या वार्षिक औसत ४.५३ प्रतिशतले वृद्धि हुनुले बसोबासको ढाँचामा आएको ठूलो परिवर्तनलाई सङ्केत गर्दछ। राष्ट्रिय जनगणना २०५८ मा मात्र १३.९ प्रतिशत रहेको शहरी जनसङ्ख्या २०७८ सम्म आइपुग्दा २७.१ प्रतिशत पुगेको छ भने शहरोन्मुख (अर्ध-शहरी) जनसङ्ख्या ३९.७ प्रतिशत र ग्रामीण जनसङ्ख्या घटेर ३३.२ प्रतिशतमा सीमित भएको छ। यसरी भएको तीव्र र प्रायः अव्यवस्थित शहरीकरणले आवास, यातायात र खानेपानी जस्ता आधारभूत सेवाहरूमा चरम दबाव सिर्जना गर्नुका साथै दीर्घकालीन पूर्वाधार व्यवस्थापन र शहरी शान्ति सुरक्षाको आवश्यकतालाई उजागर गरेको छ।

शिक्षा र स्वास्थ्य

६६. **साक्षरता दरमा उल्लेख्य वृद्धि भए तापनि शिक्षाको गुणस्तर, सीप र बजारको मागबीच तालमेल कमजोर छ।** राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ का अनुसार नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा पछिल्लो दशकमा साक्षरता दर (६ वर्ष+) ५८.० प्रतिशतबाट बढेर ७६.३ प्रतिशत पुग्नु एक सकारात्मक उपलब्धि भए तापनि यस क्षेत्रमा आमूल रूपान्तरणको आवश्यकता अझै खड्किएको छ। साक्षरतामा देखिएको यो वृद्धिले शैक्षिक पहुँच विस्तार भएको सङ्केत गरे पनि गुणस्तरीय सिकाइ, शिक्षकको व्यावसायिक दक्षता र विपन्न एवं सीमान्तकृत समुदायसम्म समान पहुँच अझै पर्याप्त छैन। वर्तमान शिक्षा प्रणालीलाई रोजगारी र बजारको मागसँग प्रत्यक्ष आबद्ध गर्न नसकिँदा शैक्षिक बेरोजगारीको दर तीव्र रूपमा बढ्दै गएको छ। तसर्थ, केवल प्रमाणपत्रमुखी

नभई श्रम बजारमा बिकने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न प्राविधिक र सीपमूलक शिक्षामा लगानी केन्द्रित गर्नु पर्नेछ।

६७. **स्वास्थ्य सूचकहरूमा सुधार भए पनि स्वास्थ्य सेवागुणस्तरीय र सुलभ हुन सकेको छैन ।** नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०२२ का अनुसार सन् १९९६ मा मातृ मृत्युदर (प्रति लाख जीवित जन्ममा) ५३९ रहेकोमा सन् २०२२ मा १५१ मा घटेको छ। यस अवधिमा ५ वर्षको बाल मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा) र शिशु मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा) क्रमशः ११८ र ७८ बाट क्रमशः ३३ र २८ मा घटेको छ। महिलाको प्रजनन दर ४.६ बाट २.१ मा घटेको छ, जसमध्ये ग्रामीण क्षेत्रमा महिलाको प्रजनन दर ४.८ बाट २.४ तथा शहरी क्षेत्रमा २.९ बाट २.० मा घटेको छ। साथै, मेडिकल काउन्सिलको पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार प्रति चिकित्सक जनसङ्ख्या अनुपात सन् २००५ मा ३,९७५ रहेकोमा सन् २०२५ मा ७३५ कायम भएको छ। ग्रामीण क्षेत्रमा स्वास्थ्यको पहुँच सीमित रहेकोले आधारभूत उपचारको लागि अहिले पनि शहरमा नै धाउनुपर्ने बाध्यता कायमै छ। स्वास्थ्य सेवा पर्याप्त गुणस्तरीय र विश्वसनीय नहुँदा नेपालीहरू जटिल रोगको उपचारको लागि विदेश जाने गरेका छन्। स्वास्थ्य सेवा महंगो हुँदै गएको स्थिति छ। गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा सहज र सुलभ पहुँच पुऱ्याउन सुरु गरिएको स्वास्थ्य बीमा आफै समस्यामा परेको अवस्था छ। बीमा दाबी भुक्तानी गर्न नसक्दा स्वास्थ्य संस्थाले सेवा रोकेका छन्। स्वास्थ्य बीमाको उचित नियमन हुन नसक्दा यो प्रणाली नै जोखिममा परेको छ।

६८. **स्वास्थ्य क्षेत्रमा पूर्वाधार र जनशक्ति संख्यात्मक रूपमा बढे तापनि गुणस्तरीय र सर्वसुलभ सेवा आम नागरिकमा पुगेको छैन।** नेपालको स्वास्थ्य प्रणाली Sick Care मा केन्द्रित रहेको छ। वि.सं. २०७१ मा नेपालमा सरकारी स्वास्थ्य संस्थाको सङ्ख्या ४,४८५ रहेकोमा वि.सं. २०७१ मा झण्डै शत प्रतिशतले बढेर ८,७४६ पुगेको छ। यस अवधिमा सरकारी अस्पतालमा बिरामी शैथ्या ७,५५० बाट बढेर १८,६४० पुगेको छ। त्यसैगरी, सरकारी डाक्टरको सङ्ख्या २,१५४ बाट बढेर ७,०३० पुगेको छ भने मेडिकल काउन्सिलमा दर्ता भएका डाक्टरको सङ्ख्या १९,३३७ बाट बढेर ३९,६७५ पुगेको छ। स्वास्थ्य सूचकहरूमा उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल भएपनि न्यून खर्चमा जटिल तथा घातक प्रकृतिका रोगहरूको सस्तो र गुणस्तरीय उपचार स्वदेशमै सुनिश्चित हुन सकिरहेको छैन। मानव पुँजी निर्माण, स्वस्थ जीवनस्तर कायम राख्न भूमिका खेल्ने स्वास्थ्य क्षेत्रको गुणस्तर सुधार र सर्वसुलभ पहुँच पुऱ्याउन लाग्नुपर्ने आवश्यकता छ।

जलवायु परिवर्तनको प्रभाव

६९. **नेपाल जलवायु परिवर्तनबाट उच्च जोखिममा रहेको देश भए पनि यसको सामना गर्ने अनुकूलन क्षमता सीमित रहेको छ।** बाढी, पहिरो, हिमनदी पग्लिने जस्ता घटनाहरू बढ्दो क्रममा रहेकाले जलवायु जोखिमको दृष्टिले नेपाल विश्वका उच्च जोखिमयुक्त मुलुकहरूमध्ये पर्दछ। German Watch का अनुसार सन् २०२२ मा जलवायु जोखिम सूचकाङ्कमा नेपाल ७८औँ स्थानमा रहेको छ। त्यसैगरी, Center on Global Energy Policy का अनुसार सन् २०२५ मा जलवायु वित्तीय जोखिम सूचकमा नेपालको स्कोर ६३.१ रहेको छ र नेपाल १८८ देशमध्ये १४१औँ स्थानमा रहेको छ। यस्तो क्षति न्यूनीकरण गर्न र उत्थानशील

अर्थतन्त्र निर्माणका लागि ठूलो लगानी र पूर्वतयारी तत्काल आवश्यक छ। विद्यमान सामाजिक सुरक्षा प्रणाली जलवायु अनुकूलन बनाउनु पर्ने पनि आवश्यकता छ। उपलब्ध विश्व जलवायु वित्तलाई मुलुकभित्र बढी भन्दा बढी परिचालन गर्न यस्तो वित्तको उपयोग गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्नेछ।

गरिबी, बेरोजगारी र असमानता

७०. नेपालमा गरिबी क्रमिक रूपमा घट्दै गए तापनि ग्रामीण र शहरी क्षेत्रबीचको आर्थिक खाडल अझै कायमै छ र महामारी जस्ता संकटले गरिबी निवारणको गतिलाई सुस्त बनाएको देखिन्छ। पछिल्लो नेपाल जीवनस्तर सर्भेक्षण, २०७९/८० अनुसार नेपालमा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या २०.२७ प्रतिशत अर्थात करिब ६० लाख रहेको छ। नेपाल जीवनस्तर सर्भेक्षण, २०६६/६७ मा यस्तो जनसङ्ख्या २५.१६ प्रतिशत रहेको थियो। पछिल्लो सर्भेक्षण अनुसार ग्रामीण गरिबी २४.६६ प्रतिशत र शहरी गरिबी १८.३४ प्रतिशत रहेको छ। लघु क्षेत्र गरिबी मापनले नेपालका कतिपय पालिकामा ७० प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्या निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको देखाएको छ। विश्व बैङ्कको पछिल्लो तथ्याङ्क अनुसार नेपालको जिनी सूचक ०.३० रहेको छ, यसमध्ये शहरी क्षेत्रको जिनी सूचक ०.३०३ र ग्रामीण क्षेत्रको जिनी सूचक ०.२८७ रहेको छ। गरिबीको न्यूनीकरणमा सुधार हुँदै गएको भए तापनि कोभिड-१९ महामारी लगायतका कारण गरिबी अपेक्षित स्तरमा घट्न सकेको छैन। गरिबी घटाउन पर्याप्त मात्रामा व्यावसायिक सीपमूलक तालिम, कृषिमा आधुनिकीकरण र स्थानीय स्तरमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्दै सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्नेछ। उच्च गरिबी रहेका पालिका लक्षित गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिएको छ।
७१. बेरोजगारी दर उच्च रहेको छ। नेपालमा बेरोजगारी, अर्धबेरोजगारी र अल्प-उपयोगी दर उच्च रहेको छ। चौथो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण अनुसार नेपालमा बेरोजगार दर १२.६ प्रतिशत रहेकोमा महिलाको बेरोजगारी दर १३.१ प्रतिशत र पुरुषको १०.३ प्रतिशत रहेको छ। १५-२४ वर्ष उमेर समूहका युवाको बेरोजगारी दर २२.७ प्रतिशत रहेको छ। रोजगारीप्राप्त व्यक्तिमध्ये ६४.९ प्रतिशतले दैनिक ज्यालादारीको लागि रोजगारीमा संलग्न छन्। नेपालको श्रम बजारमा युवा र महिला बेरोजगारीको अवस्था भयावह छ र रोजगारी पाएका अधिकांश व्यक्ति पनि न्यून ज्याला र असुरक्षित कार्यक्षेत्रमा निर्भर छन्।
७२. लैङ्गिक समानतामा प्रगति भए पनि आर्थिक सहभागितामा महिला अझै पछाडि छन्। मानव विकास प्रतिवेदन, २०२५ का अनुसार लैंगिक असमानता सूचकाङ्क ०.४८७ रहेको छ। सन् २०१५ मा यस्तो सूचकाङ्क ०.४९७ रहेको थियो। वि.सं. २०६५ मा सरकारी सेवामा महिला कर्मचारी १२.० प्रतिशत रहेकोमा वि.सं. २०७२ मा १९.० प्रतिशत र वि.सं. २०८१ मा २९.२ प्रतिशत पुगेको छ। नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण, २०१७ अनुसार नेपालमा श्रम शक्ति सहभागिता दर ३८.५ प्रतिशत रहेकोमा पुरुषको ५३.८ प्रतिशत र महिलाको २६.३ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी, पुरुष-महिला बीचको ज्यालामा समेत अन्तर रहेको छ। राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ का अनुसार ३.६ प्रतिशत भूमिमा महिला र पुरुषको संयुक्त स्वामित्व रहेको छ भने ९६.४ प्रतिशत एकल स्वामित्व भएको भूमिमध्ये पुरुष र महिलाको स्वामित्व क्रमशः ७५.८ प्रतिशत र २४.२

प्रतिशत रहेको छ। नेपालको सार्वजनिक सेवामा महिलाको सहभागिता बढ्दै गए तापनि आर्थिक पहुँच, श्रम बजार र सम्पत्तिको स्वामित्वमा अझै पनि लैंगिक खाडल र विभेद कायम छ।

७३. सामाजिक सुरक्षाको पहुँच विस्तार भए पनि यसको दिगोपनामा चुनौती थपिएको छ। वि.सं. २०७२ मा सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने लाभग्राहीको सङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको ७.८ प्रतिशत रहेकोमा बढेर वि.सं. २०८२ मा १२.४ प्रतिशत पुगेको छ। त्यसैगरी, आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा कुल सरकारी खर्चको ८.७ प्रतिशत खर्च सामाजिक सुरक्षा (सामाजिक सुरक्षा भत्ता, सामाजिक सहायता र पेन्सन) मा खर्च हुने गरेकोमा आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा यस्तो खर्च बढेर १६.२ प्रतिशत पुगेको छ। हालसम्म सामाजिक सुरक्षा कोषमा आबद्ध रोजगारदाताको सङ्ख्या २३ हजार र योगदानकर्ताको सङ्ख्या २८ लाख ८० हजार नाघेको छ। सामाजिक सुरक्षामा बढ्दै गएको खर्चको कारण विकास वित्तको दायरा साँघुरिँदै गएको छ। सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरू बीच दोहोरोपन हटाउनु, यसको दायरा विस्तार गर्नु र तीव्र रूपमा बढ्दो वित्तीय भार व्यवस्थापन गर्नुपर्ने अहिलेको स्थिति छ।

आर्थिक रूपान्तरणका अवसरहरू

७४. अर्थतन्त्रको विद्यमान चुनौतीहरूको सामना गर्दै आर्थिक रूपान्तरणका लागि बहुआयामिक अवसरहरू उपलब्ध छन्।

१. स्थिर सरकारको जगमा सुशासन कायम गर्दै लगानीमैत्री नीतिगत वातावरणमार्फत् निजी क्षेत्रको विश्वास अभिवृद्धि गर्न सकिने छ। यसबाट अर्थतन्त्रमा स्वदेशी तथा विदेशी पुँजी र प्रविधि भित्र्याउँदै उत्पादनमूलक क्षेत्रको विस्तार र रोजगारी सिर्जना गर्न सकिने संभावना छ।
२. जलविद्युतको विशाल सम्भावनालाई सस्तो र भरपर्दो ऊर्जाका रूपमा उपयोग गर्दै औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्र विस्तार र ऊर्जा निर्यातमार्फत स्थिर वैदेशिक आम्दानी सिर्जना गर्न सकिने अवसर छ। क्षेत्रीय विद्युत् व्यापार विस्तारले हरित ऊर्जा बजारमा नेपालको स्थान सुदृढ गर्ने देखिन्छ।
३. प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाले उच्च मूल्यमा आधारित पर्यटन विकासको बलियो आधार प्रदान गरेको छ। हिमाली, सांस्कृतिक र समुदायमा आधारित पर्यटनको एकीकृत विकासमार्फत ग्रामीण क्षेत्रमा रोजगारी र आय सृजना विस्तार गर्न सकिन्छ। पर्यटन पूर्वाधार, सेवा गुणस्तर र गन्तव्य व्यवस्थापन सुधारले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धात्मकता अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।
४. कृत्रिम बौद्धिकता र रोबोटिक्सको उपयोग तथा डिजिटल प्रविधिको विस्तारसँगै सेवा निर्यात र ज्ञानमा आधारित अर्थतन्त्र विकासको अवसर बढ्दो छ। सूचना प्रविधि सेवा, बिजनेस प्रोसेस आउटसोर्सिङ तथा डिजिटल उद्यमशीलतामार्फत न्यून पुँजीमा उच्च मूल्य अभिवृद्धि गर्ने आर्थिक गतिविधि विस्तार गर्दै युवाशक्ति र साना उद्यमलाई विश्व बजारसँग जोडिने सम्भावना उच्च छ।

५. कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरणमार्फत् उत्पादन, आय र निर्यात विस्तारको सम्भावना छ। उच्च मूल्यका बाली, पशुपालन, बगैँचा तथा कृषि प्रशोधन उद्योगमा लगानीमार्फत उत्पादकत्व वृद्धि र आयात प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ। भौगोलिक विविधताको उपयोगले क्षेत्रविशेष उत्पादन र ग्रामीण उद्योग विकासलाई टेवा पुऱ्याउन सक्छ।
६. औद्योगिक विकास र आपूर्ति शृङ्खला सुदृढीकरणमार्फत् निर्यातउन्मुख उत्पादन विस्तार गर्ने संभावना रहेको छ। विशेष आर्थिक क्षेत्र, औद्योगिक क्लस्टर र व्यापार सहजीकरणका उपायहरू मार्फत उत्पादन लागत घटाउँदै प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन सकिन्छ। भौगोलिक अवस्थाको लाभ उठाउँदै क्षेत्रीय ट्रान्जिट ट्रेड हब बन्ने सम्भावना पनि उत्तिकै छ।
७. व्यवस्थित शहरीकरण र पूर्वाधार विकासले लगानी आकर्षण र रोजगारी सृजनामा सकारात्मक योगदान पुऱ्याउन सक्छ। यातायात, ऊर्जा, सिँचाइ तथा डिजिटल पूर्वाधार विस्तारले उत्पादन र सेवा क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धि गर्नेछ। सार्वजनिक-निजी-साझेदारीमार्फत् ठूला आयोजना कार्यान्वयन गर्ने अवसर पनि प्रबल छ।
८. विप्रेषणलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा रूपान्तरण गर्ने सम्भावना छ। वैदेशिक आम्दानीलाई उद्यमशीलता, सीप विकास र लगानीतर्फ मोड्न सके घरेलु अर्थतन्त्रमा गुणात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ। प्रवासी नेपाली एवं वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएका श्रमिकको सीप र अनुभवलाई स्वदेशी उत्पादन तथा सेवा क्षेत्रमा उपयोग गर्न सकिने अवस्था रहेको छ।
९. वित्तीय क्षेत्र सुदृढीकरणले लगानी विस्तार र आर्थिक विविधीकरणलाई टेवा दिन सक्छ। वित्तीय समावेशीकरण, डिजिटल वित्तीय सेवा र दीर्घकालीन लगानीका उपकरणहरूको प्रयोगले उपलब्ध बचतलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ।
१०. जैविक र पर्यावरणीय सन्तुलन कायम गर्दै मुलुकभित्र उपलब्ध खनिज, जल, जमीन, जङ्गल र जडिबुटीको प्रचुर उपयोगमार्फत् आय, उत्पादन र रोजगारी बढाउने अवसर छ।
११. सुशासन र संस्थागत सुदृढीकरण आर्थिक रूपान्तरणको आधार हो। सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन सुधार, सेवा प्रवाह अभिवृद्धि तथा सङ्घीय संरचनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनमार्फत् विकास परिणाम सुधार गर्न सकिन्छ।

आर्थिक रूपान्तरणका संवाहक क्षेत्र

७५. आगामी आर्थिक वर्षदेखि औसत सात प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै पाँचदेखि सात वर्षभित्र प्रति व्यक्ति आय तीन हजार अमेरिकी डलर नाघ्ने र अर्थतन्त्रको आकार सय अर्ब अमेरिकी डलर नजिक पुऱ्याई नेपाललाई सम्मानजनक मध्यम-आय भएको मुलुक बनाउने विभिन्न आधारहरू रहेका छन्।

1. विद्युत उत्पादनमा कुल जडित क्षमता आगामी ५ वर्षभित्र १५ हजार मेगावाटसम्म पुऱ्याउने, राष्ट्रिय गौरवका महत्त्वपूर्ण आयोजनाहरूको निर्माण कार्य आगामी दुई वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने, रणनीतिक महत्त्वका नयाँ आयोजनाहरू विकास गर्ने लगायतका पूर्वाधार विकासबाट निजी लगानी समेत आकर्षित भई आर्थिक वृद्धिमा तीव्रता आउने।
2. कृषिको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्दै उद्योग र पर्यटनसँग दरिलो अन्तरआवद्धता मार्फत उत्पादनमूलक रोजगारी अभिवृद्धि हुने।
3. पर्यटन क्षेत्रमा गुणस्तरीय पूर्वाधार विकास र पर्यटकीय सेवा तथा आवागमनमा सहजता मार्फत रोजगारी र आय अभिवृद्धि हुने।
4. कृत्रिम बौद्धिकता उपयोग सहितको सूचना तथा प्रविधिको उपयोग र डिजिटल अर्थतन्त्र निर्माणबाट उत्पादन, उत्पादकत्व, रोजगारी र निर्यात अभिवृद्धि हुने।

अन्त्यमा,

७६. प्रस्तुत स्थितिपत्रमा अर्थतन्त्रको समष्टिगत आर्थिक तथा सामाजिक स्थितिको तथ्यपरक विश्लेषण रहेको छ। प्रस्तुत स्थितिपत्रले नेपालको समष्टिगत आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाको यथार्थपरक र वस्तुनिष्ठ विश्लेषण गरेको छ। यसबाट मुलुकको विद्यमान अर्थतन्त्रबारे सरोकारवालाहरूलाई तथ्यपरक जानकारी उपलब्ध हुने अपेक्षा राखिएको छ। विगतमा कतिपय आर्थिक नीतिले अपेक्षित नतिजा दिन नसक्नुको मुख्य कारण कमजोर कार्यान्वयन क्षमता, वित्तीय साधनको कमी र सीमित वित्तीय साधनको प्राथमिकता निर्धारण गरी कुशल विनियोजन गर्न नसक्नु रहेको देखिन्छ। अतः यो स्थितिपत्र आगामी दिनमा यथार्थपरक नीति निर्माण गर्न, वित्तीय स्रोतको कुशल परिचालन गर्न, प्राथमिकता निर्धारण गर्न र कार्यान्वयनको पक्षलाई नतिजामुखी बनाउँदै आर्थिक स्थायित्व सहित उच्च आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना र आर्थिक समावेशिता कायम गर्न एक मार्गनिर्देशक दस्तावेजका रूपमा सहयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ।

अनुसूची १: वास्तविक (उत्पादनशील क्षेत्र)

विवरण	इकाई	आर्थिक वर्ष										आ.व. २०८२/८३	
		२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१ ^R	२०८१/८२ ^P	पहिलो त्रयमास ^R	दोस्रो त्रयमास ^P
प्रचलित मूल्यको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	रु. अर्बमा	२६०८.१८	३०७७.१४	३४५५.९५	३८५८.९३	३८८८.७	४३५२.५५	४९७६.५६	५३६७	५७०९.१	६१०७.२२		
आर्थिक वृद्धिदर	प्रतिशतमा	०.४३	८.९८	७.६२	६.६६	-२.३७	४.८४	५.६३	१.९८	३.६७	४.६१	३.२४	४.०५
कृषि	प्रतिशतमा	-०.०८	५.१७	२.६१	५.१६	२.४३	२.८५	२.३५	३.०२	३.३५	३.२८	१.३६	२.२१
उद्योग	प्रतिशतमा	-४.१३	१७.१४	१०.३६	७.३८	-४.०२	६.९५	१०.७	१.२९	०.११	४.५३	६.८२	५.६०
सेवा	प्रतिशतमा	१.१९	८.३८	९.२५	६.७६	-४.५३	४.७१	५.३२	२.१९	४.३५	४.२१	२.९६	४.७६
उत्पादनमूलक क्षेत्रको वृद्धिदर	प्रतिशतमा	-९.५१	१६.८३	९.२१	६.५२	-९.०३	८.६६	६.७०	-१.७०	-२.०२	३.७८		
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको संरचना	जिडिपीको प्रतिशतमा	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०		
कृषि	जिडिपीको प्रतिशतमा	२८.४	२६.८	२५.६	२४.९	२५.२	२५.८	२४.५	२४.०	२४.७	२५.२		
उद्योग	जिडिपीको प्रतिशतमा	१४.१	१४.५	१५.२	१५.०	१३.७	१३.८	१४.२	१३.५	१२.९	१२.८		
सेवा	जिडिपीको प्रतिशतमा	५७.५	५८.६	५९.२	६०.१	६१.२	६०.४	६१.३	६२.५	६२.४	६२.०		
उत्पादनमूलक क्षेत्रको योगदान	जिडिपीको प्रतिशतमा	५.४५	५.४९	५.६३	५.८	५.१	५.६	५.७	५.१	४.९	५.०		
कुल उपभोग	जिडिपीको प्रतिशतमा	९६.३६	८७.०२	८५.२१	८४.७०	९४.२८	९३.६३	९३.४२	९२.७८	९३.७८	९३.४५		
सरकारी	जिडिपीको प्रतिशतमा	७.९३	८.५२	८.०६	८.१२	९.०७	८.२५	८.४१	६.६२	७.४४	७.२५		
निजी	जिडिपीको प्रतिशतमा	८६.९०	७७.०४	७५.७३	७५.०६	८३.४८	८३.६२	८३.२२	८४.३१	८४.४५	८४.२७		
Non-Profit Institutions Serving Households	जिडिपीको प्रतिशतमा	१.५३	१.४६	१.४२	१.५२	१.७३	१.७५	१.७८	१.८४	१.८९	१.९२		
कुल गार्हस्थ्य बचत	जिडिपीको प्रतिशतमा	३.६४	१२.९८	१४.७९	१५.३०	५.७२	६.३७	६.५८	७.२२	६.२२	६.५५		
कुल राष्ट्रिय बचत	जिडिपीको प्रतिशतमा	३४.७८	४१.६७	४०.४७	४२.१२	३२.१६	३१.५२	२९.६३	३३.९१	३५.३९	३६.२४		
कुल लगानी	जिडिपीको प्रतिशतमा	२८.२	३७.३	३९.५	४१.४	३०.४	३५.२	३७.६	३१.१	३०.४	२८.१		
स्थिर लगानी	जिडिपीको प्रतिशतमा	२८.७	३०.६	३२.४	३३.८	३०.५	२९.३	२९.०	२४.६	२४.३	२४.१		
सरकारी लगानी	जिडिपीको प्रतिशतमा	१०.७	१२.५	९.९	८.३	७.७	७.६	७.३	८.९	९.३	९.४		
निजी लगानी	जिडिपीको प्रतिशतमा	१८.०	१८.१	२२.५	२५.५	२२.८	२७.७	२९.७	१५.७	१५.०	१४.७		
स्टक परिवर्तन	जिडिपीको प्रतिशतमा	-०.५	६.७	७.१	७.६	०.०	५.८	८.७	६.६	६.१	४.०		
प्रति व्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन	अमेरिकी डलरमा	८८८	१०३९	११७७	१२०४	११६७	१२७७	१४११	१३९३	१४४३	१४९६		
प्रति व्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय	अमेरिकी डलरमा	८९९	१०४९	११८४	१२१६	११८०	१२८४	१४१९	१४१०	१४६७	१५१७		
प्रति व्यक्ति राष्ट्रिय खर्चयोग्य आम्दानी	अमेरिकी डलरमा	११६४	१३३७	१४७९	१५२७	१४७५	१५९८	१७३६	१७६५	१८६४	१९४०		
औसत उपभोक्ता मुद्रास्फीति	प्रतिशतमा	१०.४४	२.७१	४.६२	५.९८	४.७८	४.१९	८.०८	७.४४	३.५७	२.२०	२.१३ #	

चालु आर्थिक वर्षमा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर ३.५ प्रतिशत (आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को बजेटको अर्धवार्षिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन) रहने प्रक्षेपण छ।

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय/नेपाल राष्ट्र बैंक, २०८२

R = Revised (संशोधित) P = Preliminary (प्रारम्भिक)

#फागुनसम्मको औसत

अनुसूची २: सार्वजनिक वित्त (रु. अर्बमा)

विवरण	आर्थिक वर्ष											फागुनसम्म		आर्थिक वर्ष २०८२/८३	
	२०७१/७२	२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	२०८१/८२	२०८१/८२	२०८२/८३	स्थिति	समायावधि
राजस्व सङ्कलन	४०५.८७	४८१.९६	६०९.१८	७२९.७२	८२९.८०	७९३.७५	९३५.८९	१०६६.३५	९५७.३५	१०५८.९०	११७९.८२	७२०.३५	७४७.३२	७८०.१२	चैत १२ सम्म
कर	३५५.९६	४२१.१०	५५३.८७	६५९.४९	७३८.७७	७००.०६	८७०.११	९८४.३३	८६५.६३	९४४.५७	१०४९.९२	६३८.८०	६७६.६२	७०७.५३	चैत १२ सम्म
गैरकर	४९.९१	६०.८६	५५.३१	६७.२३	९१.०३	९३.६९	६५.७८	८२.०१	९१.७२	११४.३३	१२९.९०	८१.५५	७०.६९	७२.६०	चैत १२ सम्म
आयातमा आधारित कर राजस्व	१८२.९४	२००.६९	२७१.४८	३३६.०७	३७३.३२	३१२.८१	४३७.२३	४९७.३८	३८३.०३	४१८.२२	४७२.४१	२९५.१४	३१९.९३	३१९.९३	फागुनसम्म
आन्तरिक कर राजस्व	१७३.०२	२२०.४१	२८२.३९	३२३.४२	३६५.४६	३८७.२४	४३२.८८	४८६.९६	४८२.६०	५२६.३५	५७७.५०	३४३.६६	३५६.६९	३८७.६०	फागुनसम्म
सङ्घीय राजस्व	४०५.८७	४८१.९६	६०९.१८	७२९.७२	७३३.३७	७०५.५०	८२४.९५	९३८.२८	८३४.०६	९२९.०५	१०३३.५४	६३१.८०	६५१.७१	६५१.७१	फागुनसम्म
कर	३५५.९६	४२१.१०	५५३.८७	६५९.४९	६४३.३८	६१३.३९	७६१.०६	८५९.१३	७४८.४२	८२०.७०	९१०.७३	५५३.१०	५८३.८२	५८३.८२	फागुनसम्म
गैरकर	४९.९१	६०.८६	५५.३१	६७.२३	८९.९९	९२.११	६३.८९	७९.१५	८५.६४	१०८.३५	१२२.८२	७८.७०	६७.८८	६७.८८	फागुनसम्म
राजस्व बाँडफाँट	०.०००	०.०००	०.०००	०.०००	९६.४३	८८.२५	११०.९४	१२८.०७	१२३.२९	१२९.८६	१४६.२७	८५.७०	९२.८०	९२.८०	फागुनसम्म
वैदेशिक अनुदान	३६.३७	३२.४८	४१.३५	४२.४४	२९.५८	२९.७५	३५.४५	२४.१५	२३.०१	२४.०१	२९.६५	९.१६	६.३४	१३.६३	चैत १२ सम्म
अन्य प्राप्ति	६.०९	३.२८	३.४२	५.५२	१०.०४	४७.५७	४०.४३	४८.५०	५३.३०	२३.८५	१७.३८	९.३१	४.५८	४.७२	चैत १२ सम्म
आन्तरिक ऋण लगानी फिर्ता	२.०८	१३.६९	२.९४	३.२४	३.०७	१.७९	३.२२	२.९४	११.८१	७.२६	२.६३	०.९६	०.९७	०.९७	फागुनसम्म
सङ्घीय राजस्व, प्राप्ति र अनुदान	४४८.३३	५१७.७२	६५३.९५	७७४.६८	७७३.००	७८२.८१	९००.८३	१०१०.९३	९१०.३७	९७६.९१	१०८०.५८	६५०.२७	६६२.६२	६७०.०५	फागुनसम्म
कुल सङ्घीय आय	४५०.४१	५३१.४१	६५६.८९	७७७.९१	७७६.०६	७८४.६०	९०४.०५	१०१३.८७	९२२.१९	९८४.१७	१०८३.२२	६५१.२३	६६३.६०	६५१.०२	फागुनसम्म
सार्वजनिक ऋण परिचालन	७१.६९	१३१.५५	१३१.६९	२२८.९१	२२६.२८	३२०.७८	३९६.९६	३६३.६७	३७१.७९	३४७.६९	४५६.०९	३३४.६३	३००.४७	३२०.४७	चैत १२ सम्म
आन्तरिक ऋण परिचालन	४२.४२	८७.७८	८७.५३	१४२.०४	९६.३८	१९३.४९	२२२.७८	२२७.७३	२४८.७४	२३४.४२	३२९.१५	२६९.१५	२४३.६७	२६३.६७	चैत १२ सम्म
बाह्य ऋण परिचालन	२९.२६	४३.७७	४४.१६	८६.८८	१२९.९०	१२७.३०	१७४.१८	१३५.९४	१२३.०५	११३.२७	१२६.९४	६५.४७	५६.८०	५६.८०	चैत १२ सम्म
वैदेशिक सहायता परिचालन	६५.६४	७६.२५	८५.५१	१२९.३१	१५९.४९	१५७.०४	२०९.६३	१६०.०९	१४६.०६	१३७.२८	१५६.६०	७४.६३	६३.१४	७०.४३	चैत १२ सम्म
वैदेशिक ऋण	२९.२६	४३.७७	४४.१६	८६.८८	१२९.९०	१२७.३०	१७४.१८	१३५.९४	१२३.०५	११३.२७	१२६.९४	६५.४७	५६.८०	५६.८०	चैत १२ सम्म
वैदेशिक अनुदान	३६.३७	३२.४८	४१.३५	४२.४४	२९.५८	२९.७५	३५.४५	२४.१५	२३.०१	२४.०१	२९.६५	९.१६	६.३४	१३.६३	चैत १२ सम्म
तिर्न बाँकी सार्वजनिक ऋण	५४४.९२	६२७.७९	६९७.६९	९१७.३२	१०४८.१६	१४३३.४०	१७३७.६४	२०१३.३०	२२९९.३५	२४३८.५०	२६७४.०५	२६७६.०४	२८७८.३०	२९२९.४१	चैत १२ सम्म
आन्तरिक ऋण	२०१.६६	२३९.०३	२८३.७१	३९१.१६	४५३.२३	६१३.७४	८०२.९४	९८७.४५	११२९.१०	११८०.९०	१२६८.२२	१३१५.५८	१३४८.१२	१३६८.१२	चैत १२ सम्म
बाह्य ऋण	३४३.२६	३८८.७६	४१३.९८	५२६.१५	५९४.९३	८१९.६७	९३४.७०	१०२५.८५	११७०.२५	१२५७.६०	१४०५.८२	१३६०.४६	१५३०.१८	१५६१.२९	चैत १२ सम्म
ऋण सेवा खर्च	७३.७३	७६.८०	७९.२९	७९.९२	७५.०७	८३.६०	९५.०१	१२१.९८	२२२.६१	३०५.३८	३६९.६५	२०१.७३	२४२.२७	२४२.२७	फागुनसम्म
ब्याज	९.२६	८.६७	१०.०२	१६.२५	२०.७१	२६.०६	३४.८४	४५.२३	७२.८९	८२.१०	७०.४५	४२.७५	४८.०७	४८.०७	फागुनसम्म
सौबा	६४.४७	६८.१३	६९.२६	६४.६७	५४.३५	५७.५४	६०.१७	७६.७५	१४९.७१	२२३.२८	२९१.२०	१५८.९८	१९४.२०	१९४.२०	चैत १२ सम्म
सङ्घीय खर्च	५३१.५७	६००.२०	८३७.२५	१०८७.२८	१११०.४६	१०९१.१३	११९६.६८	१३१०.००	१४२१.३३	१३९३.४०	१५१३.२५	८३९.००	९२६.५९	९६७.४५	चैत १२ सम्म
चालु खर्च	३३९.४१	३७१.३०	५१८.६२	६९६.९२	७९६.४२	७८४.१५	८४६.२२	९५४.३२	९९१.५१	९२९.१३	९५६.५९	५८४.१३	६४२.१५	६७५.५१	चैत १२ सम्म
पूँजीगत खर्च	८८.८४	१२९.२५	२०८.७५	२७०.७१	२४१.५६	१८९.०८	२२८.८४	२१६.२१	२३४.६२	१९२.०३	२२३.९८	८२.३३	७८.४९	८३.८२	चैत १२ सम्म
वित्तीय व्यवस्था	१०३.३२	१०५.६५	१०९.८८	११९.६५	१५२.४८	११७.९०	१२१.६२	१३९.४७	१२५.२०	२७२.२५	३३२.६८	१७२.५४	२०५.९५	२१२.१३	चैत १२ सम्म
बजेट सन्तुलन	-८१.१६	-६८.७९	-१८०.३६	-३०९.३७	-३३४.४०	-३०६.५४	-२९२.६३	-२९६.१३	-४९९.१४	-४०९.२३	-४३०.०३	-१८७.७७	-२६२.९९	-२६२.९९	फागुनसम्म
राजस्व सन्तुलन	६६.४६	११०.६६	९०.५६	२९.८०	१६.९५	-७८.६५	-२१.२७	-१६.०४	-१५७.४५	-०.०८	७६.९६	४७.६७	९.५६	९.५६	फागुनसम्म

स्रोत: विगतका आर्थिक सर्वेक्षण, अर्थ मन्त्रालय/महालेखा नियन्त्रक कार्यालय, २०८२

अनुसूची ३: मौद्रिक, वित्तीय र बाह्य क्षेत्र

विवरण	इकाइ	आर्थिक वर्ष										आर्थिक वर्ष २०८२/८३	
		२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	२०८१/८२	अवस्था	समायावधि
बैंक तथा वित्तीय संस्था ^१	सङ्ख्यामा	१७९	१४९	१५१	१७१	१५५	१३३	१२६	११२	१०७	१०७	१०६	फागुनसम्म
शाखा सञ्जाल ^१	सङ्ख्यामा	४२७२	५०६८	६६५१	८६८६	९७६५	१०६८३	११५२८	११५८९	११५३०	११५२६	११४६५	फागुनसम्म
निष्क्रिय कर्जा ^१	कर्जाको प्रतिशतमा	२.१९	१.८१	१.६	१.५२	१.८९	१.४८	१.३१	३.०२	३.६६	४.६२	५.४२	पुसको
विपन्न क्षेत्र कर्जा ^१	कर्जाको प्रतिशतमा	५.६५	६.२६	६.२८	६.५६	६.६१	८.२५	७.२७	६.७५	६.२२	५.५२	५.२९	पुसको
निकषे खाता ^१	सङ्ख्या (लाखमा)	१६८.३६	१९७.५४	२३५.४५	२७८.६७	३२४.५४	३७७.७१	४४९.७२	५११.७८	५५८.९६	५९८.८१	६१८.५१	फागुनसम्म
कर्जा खाता	सङ्ख्या (लाखमा)	१०.९७	१२.१६	१३.०१	१४.४०	१५.४४	१७.०२	१८.२९	१८.४५	१८.९३	१९.६१	२०.३५	फागुनसम्म
निकषेप ब्याजदर ^३	प्रतिशतमा	३.२८	६.१५	६.४९	६.६०	६.०१	४.६५	७.४१	७.८६	५.७७	४.१९	३.५१	फागुनसम्म
कर्जा ब्याजदर ^३	प्रतिशतमा	८.८६	११.३३	१२.४७	१२.१३	१०.११	८.४३	११.६२	१२.३०	९.९३	७.८५	७.३८	फागुनसम्म
निकषेप सङ्कलन ^१	रु. अर्बमा	२०१६.८२	२२९९.८१	२७४२.१०	३२३५.०७	३८३९.७३	४६६२.७३	५०८२.७७	५७०.०२	६४५२.३९	७२६३.८७	७७४५.८८	फागुनसम्म
निजी क्षेत्रतर्फको कर्जा ^१	रु. अर्बमा	१६९२.३१	१९९७.१६	२४४२.७८	२९१०.२८	३२७६.८९	४१३९.५६	४६८९.००	४९०३.३५	५२०२.४९	५६२४.६९	५७७१.२४	फागुनसम्म
विस्तृत मुद्राप्रदाय ^२	रु. अर्बमा	२२४४.५८	२५९१.७०	३०९४.४७	३५८२.१४	४२३०.९७	५१९०.९३	५५४४.३७	६१७९.०६	६९७४.०६	७८४५.६१	८३७४.५८	फागुनसम्म
संकुचित मुद्राप्रदाय ^१	रु. अर्बमा	५०३.२९	५६९.४०	६६९.३९	७२६.६४	८५६.२६	१०५१.६७	९५३.८५	९६५.१६	९४८.८१	११५७.१९	१२०३.१७	फागुनसम्म
चालु खाता सन्तुलन	रु. अर्बमा	१४०.४२	-१०.१३	-२४६.८२	-२६६.९७	-३३.७६	-३३३.६७	-६२३.३८	-४५.९२	२२१.७१	४०९.२०	५५२.८५	फागुनसम्म
शोधनान्तर स्थिति	रु. अर्बमा	१८८.९१	८२.११	०.९६	-६७.४०	२८२.४१	१.२३	-२५२.३६	२८५.८२	५०२.४९	५९४.५४	६५८.३५	फागुनसम्म
विदेशी विनिमय सञ्चिति ^१	रु. अर्बमा	१०३९.२०	१०७९.४३	११०२.५९	१०३८.९२	१४०१.८४	१३९९.०३	१२१५.८०	१५३९.३६	२०४१.१०	२६७७.६८	३४१३.७७	फागुनसम्म
सञ्चिति पर्याप्तता ^१	वस्तु तथा सेवा आयात-महिनामा	१४.१	११.४	९.४	७.८	१२.७	१०.२	६.९	१०.०	१३.०	१५.४	१८.५	फागुनसम्म
विप्रेषण आप्रवाह	रु. अर्बमा	६६५.०६	६९५.४५	७५५.०६	८७९.३७	८७५.०३	९६१.०५	१००७.३१	१२४०.६९	१४४५.३२	१७२३.२७	१४४९.६५	फागुनसम्म
नयाँ श्रम स्वीकृति	सङ्ख्या हजारमा	४१९	३९९	३६२	२४४	१९४	७२	३५५	४९८	४६०	५०६	२८३	चैत्र १२
पुनः श्रम स्वीकृति	सङ्ख्या हजारमा	२३८	२६०	२५९	२७३	१७८	९५	२८२	२७७	२८१	३३३	२७४	चैत्र १२
कुल श्रम स्वीकृति	सङ्ख्या हजारमा	६५७	६५९	६२१	५१७	३७६	१६७	६३७	७७५	७४१	८३९	५५७	चैत्र १२
वस्तु निर्यात	रु. अर्बमा	७०.१२	७३.०५	८१.३६	९७.११	९७.७१	१४१.१२	२००.०३	१५७.१४	१५२.३८	२७७.०३	१९१.११	फागुनसम्म
वस्तु आयात	रु. अर्बमा	७७३.६०	९९०.११	१२४५.१०	१४१८.५४	११९६.८०	१५३९.८४	१९२०.४५	१६११.७३	१५९२.९९	१८०४.१२	१२८९.२५	फागुनसम्म
खुद वैदेशिक लगानी	रु. अर्बमा	५.९२	१३.५०	१७.५०	१३.०६	१९.४८	१९.५१	१८.५६	६.१७	८.४०	७.३१	५.१२	फागुनसम्म
पर्यटन आगमन ^१	सङ्ख्यामा	६११३७५	८८२१८२	१०३०९६९	१२४३५१	७७३६२८	७०१२३	३७४१४७	८६२९९२	११२८२८४	११४७८३४	७०८५११	माघसम्म
भ्रमण आय	रु. अर्बमा	४१.७७	५८.५३	६८.५२	७५.३७	६०.८९	७.२७	३२.४५	६२.३०	८२.३३	८८.६६	५५.३९	फागुनसम्म
बीमा प्रिमियम सङ्कलन	रु. अर्बमा	४७.००	५७.९०	७३.१०	९५.४०	१२१.००	१५२.७०	१७८.००	१८२.६०	१९७.८०	२२७.१९	१२७.६९	फागुनसम्म
नेप्से सूचकाङ्क ^१	बिन्दु	१७८.२	१५८२.६७	१२१२.३६	१२५९.०२	१३६२.३५	२८८३.४१	२००९.४७	२०९७.१	२२४०.४१	२७९४.७९	२९५०.१६	चैत्र १२
बजार पुँजीकरण ^१	रु. अर्बमा	१८९०.१३	१८५६.८३	१४३५.१४	१५६७.५	१७९२.७६	४०१०.९६	२८६९.३४	३०८२.५२	३५५३.६८	४६५६.९९	५००९.३८	चैत्र १२
विनिमय दर ^१	USD १ =... NRs.	१०६.१९	१०५.६५	१०४.२६	११२.८१	११६.५३	११७.७३	१२१.१३	१३०.३३	१३२.७८	१३६.२८	१५०.०७	चैत्र १२
थप कम्पनी वर्ता	सङ्ख्यामा	१४९.६७	१८७.८८	२२३.३०	२५५.००	१८६.३८	२६५.०५	२९०.१७	२१४.१८	२५८.१८	२२८.३५	१५३.६३	फागुनसम्म

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय/श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय/नेपाल राष्ट्र बैंक/राष्ट्रिय बीमा प्राधिकरण/नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि./नेपाल पर्यटन बोर्ड, २०८२ ^१असारमासान्त, ^२असारसम्म, ^३असार महिनाको र ^४अगष्ट महिना देखि जुलाईसम्म

अनुसूची ४: भौतिक पूर्वाधार र सामाजिक क्षेत्र

विवरण	इकाई	आर्थिक वर्ष										पछिल्लो स्थिति	
		२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	२०८१/८२	स्थिति	समयावधि
विद्युत उत्पादन (असारसम्म)	मेगावाट	८५५.८९	९७२.४९	१०७४.१४	११८२.२१	१३३२.५९	१४५१.३३	२१८९.९२	२६८४.००	३२४३.००	३५९१.००	४१०५.००	फागुनसम्म
थप विद्युत उत्पादन (वार्षिक)	मेगावाट	२७.००	११६.६०	१०१.६५	१०८.०८	१५०.३८	११८.७५	७३८.५९	४९४.०८	५५९.००	३४८.००	५१४.००	फागुनसम्म
सडकको लम्बाई-सडकबाट निर्मित	किलोमिटर-असार	२८३०८	२९११७	३००८८	३२८७९	३३२४४	३३७१६	३३९९६	३४२३९	३५४९०	३६२२७	३६४२९	२०८२ फागुन
कालोपत्रे-सडकबाट निर्मित	किलोमिटर-असार	१२१७३	१२८०३	१३७०७	१४६९५	१५४२४	१६६१४	१७२३२	१८०५२	१८८०८	२००४३	२०२०२	२०८२ फागुन
सडक घनत्व-सडकबाट निर्मित-असारसम्म	किलोमिटर/वर्ग कि.मि	०.१९२	०.१९८	०.२०४	०.२२३	०.२२६	०.२२९	०.२३१	०.२३३	०.२४१	०.२४६	०.२४७	२०८२ फागुन
सडक घनत्व (कालोपत्रे)-सडकबाट निर्मित (असारसम्म)	कि.मि/वर्ग कि.मि	०.०८३	०.०८७	०.०९३	०.१००	०.१०५	०.११३	०.११७	०.१२३	०.१२८	०.१३६	०.१३७	२०८२ फागुन
ईन्टरनेट घनत्व (असारसम्म)	प्रतिशतमा	५२.०३	६१.०९	४५.६७	६६.००	७४.४३	१०२.८२	१३१.६२	१३६.००	१४४.२३	१४४.२३	१४४.२३	२०८१ असार
टेलिफोन घनत्व (असारसम्म)	प्रतिशतमा	११८.८५	१३५.४२	१३३.८३	१४०.२४	१२६.७२	१२८.८५	१४३.६२	११९.२६	१२४.२२	१२४.२२	१२४.२२	२०८१ असार
थप वार्षिक स्वीकृत वैदेशिक लगानी	रु. अर्बमा	१५२५	१५२१	५५७६	२५४९	३७८१	३२१७	५४१६	३०७०	७०२१	६४९५	४०७०	२०८२ फागुन
मानव विकास सूचकाङ्क	सूचक					०.५९९			०.६२२			०.६२२	सन् २०२३
खुद प्रवेश दर, कक्षा १	शैक्षिक सत्र, प्रतिशतमा	९५.२०	९५.९०	९६.३०	९६.९०	९७.३०	९६.३०	९५.९०	९५.७०	९३.७०	८७.७०	८७.७०	२०८२
प्राथमिक (१-५), खुद भर्ना दर	शैक्षिक सत्र, प्रतिशतमा	९६.९०	९७.२०	९६.५०	९७.१०	९७.४०	९६.९०	९७.१०	९५.६०	९४.४०	९७.९०	९७.९०	२०८२
आधारभूत (१-८), खुद भर्ना दर	शैक्षिक सत्र, प्रतिशतमा	९१.००	९२.३०	९२.७०	९३.४०	९४.७०	९५.१०	९६.१०	९५.१०	९४.१०	९७.८०	९७.८०	२०८२
माध्यमिक (९-१०), खुद भर्ना दर	शैक्षिक सत्र, प्रतिशतमा	५९.६०	६०.६०	६६.२०	७१.४०	७५.७०	७६.१०	७६.५०	७६.५०	७५.८०	५९.९०	५९.९०	२०८२
माध्यमिक (९-१२), खुद भर्ना दर	शैक्षिक सत्र, प्रतिशतमा	३८.९०	४३.९०	४६.४०	४७.६०	५१.२०	५४.३०	५७.४०	५७.९०	५५.८०	३५.४०	३५.४०	२०८२
साक्षरता दर (१५+)	प्रतिशतमा	५७.००			५८.००			७१.२०				७१.२०	२०२२
साक्षरता दर (६+)	प्रतिशतमा	७८.००						७६.३०				७६.३०	२०२२
माध्यमिक तहमा महिला शिक्षक अनुपात	शैक्षिक सत्र, प्रतिशतमा	१४.८०	१६.१०	१७.४०	१९.८०	२०.७०	२०.४०	१७.४०	१९.००	१८.१०	२२.९०	२२.९०	२०८२
प्राथमिक तहमा महिला शिक्षक अनुपात	शैक्षिक सत्र, प्रतिशतमा	४०.७०	४१.२०	४३.१०	४३.७०	४६.६०	४६.५०	४७.२०	४४.१०	४८.९०	४९.१०	४९.१०	२०८२
मातृ मृत्यु दर	जीवित जन्म लाखमा	१९०						१५१				१५१	२०२२
शिशु मृत्यु दर	जीवित जन्म हजारमा	३२						२८				२८	२०२२
५ वर्ष मुनिको बाल मृत्युदर	जीवित जन्म हजारमा	३९						३३				३३	२०२२
नवजात शिशु मृत्युदर	जीवित जन्म हजारमा	२१						२१				२१	२०२२
प्रजनन दर	सङ्ख्या	२.३						२.१				२.१	२०२२
औसत आयु	वर्षमा							७१.४				७१.३	२०२१, NPHC
औसत आयु, महिला	वर्षमा							७४.३				७४.३	२०२१, NPHC
औसत आयु, पुरुष	वर्षमा							६८.७				६८.७	२०२१, NPHC
गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या	प्रतिशतमा							२०.२७				२०.२७	सन् २०२२
बेरोजगार दर	प्रतिशतमा		१०.६६					१२.६				१२.६	सन् २०२२
जिनी सूचक	सूचक							०.३०				०.३०	सन् २०२२
लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क	सूचक	०.४९७									०.४८७	०.४८७	सन् २०२५
सरकारी सेवामा महिला कर्मचारी	अनुपात, प्रतिशतमा	१९.०									२९.२	२९.२	२०८१ फागुन

विवरण	इकाई	आर्थिक वर्ष										पछिल्लो स्थिति	
		२०७२/७३	२०७३/७४	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	२०८१/८२	स्थिति	समयावधि
मेडिकल काउन्सिलमा दर्ता चिकित्सक	सङ्ख्यामा				२६३४६	२८४७७	३०९३३	३२२९८	३४९९०	३७५९४	३९६७५	३९६७५	२०८२ पुस
जनसङ्ख्या प्रति चिकित्सक	अनुपात				१०७८	१००६	९६०	९०६	८४४	७९९	७५६	७५६	२०८२ पुस
सरकारी स्वास्थ्य संस्थाको सङ्ख्या	सङ्ख्यामा	४५९९	४५०३	४५९३	५७९७	७५५४	७५६६	७५९८	७८५८	८७४६	८७४६	२०८१ असार	
सरकारी अस्पतालको सङ्ख्या	सङ्ख्यामा	११६	११६	१२३	१२५	१२५	१२५	१५४	२१५	३४५	३४५	२०८१ असार	
सरकारी अस्पतालमा डाक्टर	सङ्ख्यामा	२५५०	२५५०	२६४०	२६४०	२६४०	२६४०	४६६०	६९३८	७०३०	७०३०	२०८१ असार	
सरकारी अस्पतालमा स्वास्थ्यकर्मी	सङ्ख्यामा	७७२५८	८८८८२	९०८०३	९०९४६	९०९४६	९०३६९	९७४४९	१०२५०७	१०४७९३	१०४७९३	२०८१ असार	
आधारभूत खानेपानीको पहुँच	प्रतिशतमा	८७.००	८७.४०	८८.००	८९.००	९१.००	९३.२०	९४.९०	९६.४०	९६.७०	९६.७	२०८१ असार	
आधारभूत सरसफाईको पहुँच	प्रतिशतमा	८७.१०	९६.६०	९८.६०	९९.७०	१००.००	१००.००	१००.००	९५.५०	९५.५०	९५.५	२०८१ असार	
सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त लाभग्राही	सङ्ख्या हजारमा	२२६५.५	२२८२.८	२५५७.१	२८२७.५	३०६२.२	३४५५.५	३६०२.७	३८००.३	३८२९.५	३८२९.५	२०८१ असार	
सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त लाभग्राही	जनसङ्ख्याको प्रतिशतमा	८.२	८.२	९.१	१०.०	१०.७	११.९	१२.३	१२.९	१२.९	१२.९	२०८१ असार	
सामाजिक सुरक्षा भत्ता विनियोजन	रु. अर्बमा	१६.०५	३४.६४	३७.५५	४२.१९	६५.८४	७२.०६	१०४.३७	११३.४२	११८.९४	१२०.८५	२०८२/८३	
सामाजिक सुरक्षा भत्ता विनियोजन	सङ्घीय बजेटको प्रतिशतमा	१.९६	३.३०	२.९४	३.२१	४.२९	४.८९	६.३९	६.३२	६.७९	६.५०	२०८२/८३	
सामाजिक सुरक्षा भत्ता खर्च	रु. अर्बमा	१५.८७	३६.६१	३८.८३	४२.२१	६७.५७	७०.०४	९७.६०	११०.०८	११३.९०	११६.४७	२०८१/८२	
सामाजिक सुरक्षा भत्ता खर्च	सङ्घीय खर्चको प्रतिशतमा	२.६४	४.३७	३.५७	३.८०	६.१९	५.८५	७.४५	७.७५	८.१७	७.७०	२०८१/८२	
थप सिँचाई सुविधा विस्तार	हेक्टरमा	२३२६३	४११८०	३९६६९	३७०५	५५६७	२७९२९	२९६४२	२४४३९	१३५२४	१३५२४	२०८१ असार	
कुल सिँचाई सुविधा, असारसम्म	हेक्टर, हजारमा	१३९२.२	१४३३.४	१४७३.०	१४७६.७	१४८२.३	१५०९.४	१५३१.१	१५५५.५	१५६९.०	१५६९.०	२०८१ असार	
सिँचाई सुविधाको पहुँच, असारसम्म	सिँचाईयोग्य जमीनको प्रतिशतमा	५४.९	५६.५	५८.१	५८.२	५८.४	५९.५	६०.४	६१.३	६१.९	६१.९	२०८१ असार	
सिँचाई सुविधाको पहुँच, असारसम्म	कृषियोग्य जमीनको प्रतिशतमा	३९.१	४०.३	४१.४	४१.५	४१.७	४२.४	४३.०	४३.७	४४.१	४४.१	२०८१ असार	
धानको उत्पादकत्व	मेट्रिक टन प्रति हेक्टर	३.१५	३.३७	३.५१	३.७६	३.८०	३.८२	३.४७	३.७९	३.९८	४.१९	२०८२ फागुन	
मकैको उत्पादकत्व	मेट्रिक टन प्रति हेक्टर	२.५०	२.५३	२.६८	२.८४	२.९६	३.०६	३.१५	३.२०	३.४९	३.४६	२०८१ फागुन	
गहुँको उत्पादकत्व	मेट्रिक टन प्रति हेक्टर	२.३३	२.५१	२.७६	२.८५	३.०९	२.९९	२.९९	२.९५	२.९९	३.००	२०८१ फागुन	

स्रोत: विभिन्न आर्थिक सर्वेक्षणहरू/बजेट वक्तव्यहरू, अर्थ मन्त्रालय/ विषयगत मन्त्रालयका प्रकाशनहरू/ नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण, चौथो/नेपाल श्रम शक्ति सर्वेक्षण, २०१७/१८, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, २०८२